रथर्व्ववेदविदस्तद्वसनालेपनाच्छादनापिधानसम्पदुपेतं वास्तु विद्यात्, तद्वद्योगेनाग्निसलिलोदूखलवर्च्चःस्थानस्नानभूमि-महानसमृतुसुखञ्च । तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्धवसौवर्च्चलकाल-लवणविड़ङ्गगुड़कुष्ठकिलिमनागर-पिप्पलीमूल-हस्तिपिप्पली-मण्डूकपर्ण्येलालाङ्गलिकीवचाचव्य-चित्रकचिरविल्व-हिङ्गुसर्षप-लशुनकणकणिकानीपातसीवल्वजभूर्ज्जाः कुलत्थमैरेयसुरासवाः सन्निहिताः स्युः । तथाश्मानौ द्वौ द्वे चण्डमुषले द्वे उलूखले खरो वृषभश्च द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ सौवर्णराजतौ शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि द्वौ च विल्वमयौ पर्य्यङ्कौ तैन्दुकैङ्गु-दानि काष्ठान्यग्निसन्धुक्षणानि स्त्रियश्च बह्व्यो बहुशः प्रजाताः सौहार्द्दयुक्ताः सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रतिपत्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सलास्त्यक्तविषादाः क्लेशसहिष्ण्वोऽभिमताः । ब्राह्म-णाश्चाथर्व्ववेदविदो यच्चान्यदपि तत्र समर्थं मन्येरन् यच्चान्यच्च ब्राह्मणा ब्रूयुः स्त्रियश्च वृद्धास्तत्कार्य्यम् ॥ ३२ ॥

ततः प्रवृत्ते नवमे मासि पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्षत्रयोगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे करणे मैत्रे मुहूर्त्ते शान्तिं हुत्वा गोब्राह्मणमग्निमुदकञ्चादौ प्रवेश्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुलाजांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दीमुखानि फलानीष्टानि दत्त्वा, उदकपूर्व्वमासनस्थेभ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति वाचयेत् । ततः पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणमन्वावर्त्तमाना प्रवि-शेत् सूतिकागारम् । तत्रस्था च प्रसवकालं प्रतीक्षेत ॥ ३३ ॥

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालमभिभवन्ति, तद्यथा क्लमो गात्राणां ग्लानिराननस्याक्ष्णोः शैथिल्यं विमुक्त-

सम्बन्धत्वमिव वक्षसः कुक्षेरवसंसनमधो गुरुत्वं वंक्षणवस्ति-
कटीकुक्षिपार्श्वपृष्ठनिस्तोदो योनेः प्रस्रवणमनन्नाभिलाषश्च।
ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः प्रसेकश्च गर्भोदकस्य। आवी-
प्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मृद्वास्तरणोपपन्नं तदध्या-
सीनां तां ततः समन्ततः परिवार्य्य यथोक्तगुणाः स्त्रियः पर्य्यु-
पासीरन्, ताश्चाश्वासयन्त्येनां वाग्भिर्ग्राहणीयाभिरुपदिष्टवदर्थाँ-
भिधायिनीभिः। सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजाये-
ताथैनां ब्रूयात्, उत्तिष्ठ मुषलमन्यतरद्‌ गृहाणेष्वानेनैतदुलूखलं
धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुरभिजहि मुहुर्मुहुरवजृम्भस्व चंक्रमस्व
चान्तरान्तरा इत्येवमुपदिशन्त्येके ॥ ३४ ॥

तन्नेत्याह भगवानात्रेयः। दारुणव्यायामवर्ज्जनं हि
गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते विशेषतश्च प्रजननकाले, प्रचलित-
सर्व्वधातुदोषायाः सुकुमार्य्या नार्य्या मुषलव्यायामसमीरितो
वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यात्, दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन्
काले विशेषेण भवति गर्भिणी। तस्मान्मुषलग्रहणं परिहार्य्य-
मृषयो मन्यन्ते जृम्भणञ्चंक्रमणञ्च पुनरनुष्ठेयमिति ॥ ३५ ॥

अथास्यै दद्यात् कुष्ठेलालाङ्गलिकीवचाचित्रकचिरविल्वचूर्ण-
मुपघ्रातुं सा तन् मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत्। तथा भूर्ज्जपत्रधूमं
शिंशपासारधूमं वा, तस्याश्चान्तरान्तरा कटीपार्श्वपृष्ठसक्थि-
देशानीषदुष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमवमृद्नीयादित्यनेन तु
कर्म्मणा गर्भोऽवाक् प्रतिपद्यते। स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदय-
मुदरमस्यास्त्वाविशति वस्तिशिरोऽवगृह्णाति त्वरयन्त्येनं
माव्यः परिवर्त्ततेऽस्या अवागगर्भ इत्यस्यामवस्थायां पर्य्यङ्कमेना-

मारोप्य प्रवाहयितुमुपक्रमेत कर्णे चास्या मन्त्रमिममनुकूला स्त्री जपेत्।

क्षितिर्जलं वियत् तेजो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः।
सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैशल्यञ्च दिशन्तु ते॥
प्रसुव त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने।
कार्त्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्त्तिकेयाभिरक्षितम्॥ ३६॥

तास्त्वेनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युरनागतावीर्मा प्रवाहिष्ठाः, यद्यनागतावीः प्रवाहयते व्यर्थमेवास्यास्तत् कर्म्म भवति। प्रजा चास्या विकृता विकृतिमापन्ना च श्वासकासशोषप्लीहप्रसक्ता वा भवति। यथा हि क्षवथूद्गारवातमूत्रपुरीषवेगान् प्रयतमानोऽप्यप्राप्तकालान्न लभते कृच्छ्रेण वाप्यवाप्नोति तथानागतकालं गर्भमपि प्रवाहमाणा। यथा चैषामेव क्षवथ्वादीनां सन्धारणमुपघातायोपपद्यते तथा प्राप्तकालस्य गर्भस्याप्रवाहणमिति। सा यथानिर्द्देशं कुरुष्वेति वक्तव्या स्यात्। तथा च कुर्व्वती शनैः शनैः पूर्व्वं प्रवाहेत ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति, तस्याञ्च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्य्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः॥ ३७॥

यदा च प्रजाता स्यात् तदैनामवेक्षेत काचिदस्या अमरा प्रपन्ना वा प्रपन्नानेति। तस्याश्चेदमरा न प्रपन्ना स्यादथैनामन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद्बलवन् निपीड्य सव्येन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य तां सुनिर्धूतं निर्धूनुयात्। अथास्याः पाष्र्ण्या श्रोणीमाकोटयेदस्याः स्फिचावुपसंगृह्य

सुपीड़ितं पीड़येत्। अथास्या बालवेण्या कण्ठतालु परिमृशेत्। भूर्ज्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्म्मोकैश्चास्या योनिं धूपयेत्। कुष्ठतालीशकल्कं बल्वजयूषे मैरेयसुरामण्डे वा कौलत्थे वा मण्डूकपर्णीपिप्पलीक्वाथे वा संप्लाव्य तया पाययेदेनाम् ॥ ३८॥

तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठनागरविड़ङ्गकालविड़गुड़चव्यपिप्पलीचित्रकोपकुञ्चिकाकल्कं खरवृषभस्य जरतो वा दक्षिणं कर्णमुत्कृत्य दृषदि जर्ज्जरीकृत्य बल्वजयूषादीनामन्यतमे प्रक्षिप्याप्लाव्य मुहूर्त्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लावनं पाययेदेनाम्। शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य चैनां तैलस्य पिचुं ग्राहयेत्, अतश्चैवानुवासयेदेतैरेव चाप्लावनैः फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनहस्तिपर्ण्युपहितैरास्थापयेत्। तदास्थापनमस्याहि सह वातमूत्रपुरीषैर्निर्हरत्यमरामासक्तां वायोरनुलोमगमनात्। अमरां हि वातमूत्रपुरीषाण्यन्यानि चान्तर्बहिर्मुखानि सज्जन्ति। तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थे खल्वेवमेव कर्म्मणि क्रियमाणे जातमात्रस्यैव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति, तद्यथा—अश्मनोः संघट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः, तथासंक्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत कृष्णकपालिकासूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयुः, यद्यचेष्टः स्याद् यावत् प्राणानां प्रत्यागमनं तत्तत् सर्व्वमेव कुर्य्युः ॥ ३६ ॥

ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत्। अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वामार्ज्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधान-

कार्पासपिचुमत्या, प्रथमं प्रमार्ज्जितास्यस्य चास्य शिरस्तालु कार्पासिकपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिसंच्छादयेत्। ततोऽस्यानन्तरं कार्य्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्द्दनम्, ततः कम्पनं नाड्या-स्ततस्तस्याः कल्पनविधिमुपदेच्यामः। नाभिबन्धनात् प्रभृति छित्वाष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौक्मराजतायसानामन्यतमेनोर्द्ध-धारेण छेदयेत्, तामग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिल-मवसृजेत्॥ ४० ॥

तस्य चेन्नाभिः पच्यते तां लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्क-सिद्धेन तैलेनाभ्यञ्ज्यादेषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदेष नाड़ीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक्। असम्यक्कल्पने हि नाड्या आयामव्यायामोत्तुण्डिता-पिण्डलिका-विनामिका-विजृम्भिका-व्याधिभ्यो भयम्। तत्राविदाहिभिर्व्वातपित्तप्रशमनैरभ्यङ्गोत्सा-दनपरिषेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत गुरुलाघवमभिसमीक्ष्य कुमा-रस्य। प्रागतो जातकर्म्म कार्य्यं ततो मधुसर्पिषी मन्त्रोप-मन्त्रिते यथाम्नायं प्राशितुमस्मै दद्यात्। स्तनमत ऊर्द्ध्वमनेनैव विधिना दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत्। अथातः शीर्षतः स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितम्॥ ४१ ॥

अथास्य रक्षां विदध्यात्, आदानीखदिरकर्कन्धुपीलुपरूषक-शाखाभिरस्या गृहं भिषक् समन्ततः परिवारयेत्। सर्व्वतश्च सूतिकागारस्य सर्षपातसीतण्डुलकणकणिकाः प्रकिरेत्। तथा तण्डुलबलिमङ्गलहोमः सततमुभयकालं क्रियेत प्राङ्नाम-कर्म्मणो द्वारे च मुषलमनुतिरश्चीनं न्यस्तं कुर्य्यात्। वचा-

कुष्ठक्षौमकहिङ्गुसर्षपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षोघ्नसमाख्यातानाञ्चौषधीनां पोट्टलिकां बद्ध्वा सूतिकागारस्योत्तरदेहल्यामवसृजेत् । तथा सूतिकायाः कण्ठे सपुत्रायाः स्थालुग्रदककुम्भपर्य्यङ्केष्वपि तथैव द्वयोर्द्वारपक्षयोः सकणकुम्भकेन्धनाग्निस्तिन्दुककाष्ठेन्धनश्चाग्निः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो नित्यं स्यात् । स्त्रियश्चैनां यथोक्तगुणाः सुहृदश्चानुजागृयुर्दशाहं द्वादशाहं वानुपरतप्रदानमङ्गलाशीःस्तुतिगीतवादित्रमन्नपानविशदमनुरक्तप्रहृष्टजनसम्पूर्णं च तद्वेश्म कार्य्यम् । ब्राह्मणश्चाथर्व्ववेदवित् सततमुभयकालं शान्तिं जुहुयात् स्वस्त्ययनार्थं सुकुमारस्य तथा सूतिकाया इत्येतद्रक्षाविधानमुक्तम् ॥ ४२ ॥

सूतिकान्तु खलु बुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं पाययेत् प्रथमं परमया शक्त्या सर्पिस्तैलं वसां मज्जानं वा सात्म्यीभावमभिसमीक्ष्य भिषक् । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरचूर्णसहितं स्नेहं पीतवत्याश्च सर्पिस्तैलाभ्यामभ्यज्य वेष्टयेदुदरं महता वाससा तथा तस्या न वायुरुदरे विकृतिमुत्पादयत्यनवकाशत्वात् । जीर्णे तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं सुस्निग्धां द्रवां मात्रशः पाययेतोभयकालञ्चोष्णोदकेन परिषेचयेत् प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्यामेवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रञ्च अनुपाल्य क्रमेणाप्याययेत् स्वस्थवृत्तमेतावत्तु सूतिकायाः ॥४३॥

तस्यास्तु खलु सूतिकाया यो व्याधिरुत्पद्यते स कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा, गर्भवृद्धिक्षयितशिथिलसर्व्वधातुत्वात् प्रवाहणवेदनाक्लेदरक्तनिःस्रुतिविशेषशून्यशरीरत्वाच्च । तस्मात्तां यथोक्तेन विधिनोपचरेत्, भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहर-

स्निग्धैरभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकावगाहनान्नपानविधिभिर्विशेषतश्चोपचरेद्विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रियः प्रजाता भवन्ति ॥ ४४ ॥

दशम्यां निष्क्रान्तायां परेऽहनि सपुत्रा स्त्री सर्व्वगन्धौषधैर्गौरसर्षपलोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतशुचिवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुभूषणवती च संस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवाससोऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत् । प्राक्शिरसमुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च । तत्राभिप्रायिकं नाम घोषवदाद्यन्तस्थान्तमुष्मान्तञ्च वृद्धं त्रिपुरुषान्तरमनवप्रतिष्ठितम् । नाक्षत्रिकन्तु नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृतं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ ४५ ॥

कृते च नाम कर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमेदायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते । स्थिरा बहला त्वक्, प्रकृत्याकृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमातपत्रोपमं शिरः प्रशस्यते । व्यूढं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनसम्पन्नमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्राकृति ललाटं, बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचैर्वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुत्रकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ, ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ, समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवति तेजसोपपन्ने स्वङ्गापाङ्गे चक्षुषी । ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसम्पन्नेषदवनताग्रा नासिका, महदृजु-

सुनिविष्टदन्तमास्यम्, आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा, श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्मोपपन्नं रक्तं तालु, महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरः स्वरः, नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ, महत्यौ हनू, वृत्ता नातिमहती ग्रीवा, व्यूढमुपचितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च, विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ बाहू सक्थिनी अङ्गुलयश्च, महदुपचितं पाणिपादम्, स्थिरा वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभी, नाभ्युरस्त्रिभागहीना समा समुपचितमांसा कटी, वृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचौ, अनुपूर्व्वं वृत्तावुपचययुक्तावूरू, नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धी जङ्घे, नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ, पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ, प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च किञ्चिदन्यदनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि ॥ ४६ ॥

अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः। अथ ब्रूयाद् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रामक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातां वत्सलामरोगजीवद्वत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमनन्त्यावसायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तनस्तन्यसम्पदुपेतामिति ॥ ४७ ॥

तत्रेयं स्तनसम्पत्, नात्यूर्ध्वौ नातिलम्बावनतिकृशावनतिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति। स्तन्यसम्पत् तु प्रकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शमुदकपात्रे च दुह्यमानं दुग्धमुदकं वेति प्रकृतिभूतत्वात् तत् पुष्टिकरमारोग्यकरञ्चेति। अतोऽन्यथा व्यापन्नं ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

तस्य विशेषाः श्यावारुणवर्णं कषायानुरसं विशदमनालक्ष्यगन्धं रूक्षं द्रवं फेनिलं लघ्वतृप्तिकरं कर्षणं वातविकाराणां कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमिति ज्ञेयम्। कृष्णनीलपीतताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगन्धि भृशोष्णञ्च पित्तविकाराणां कर्तृ पित्तोपसृष्टं क्षीरमिति ज्ञेयम्। अत्यर्थशुक्लमतिमाधुर्य्योपपन्नं लवणानुरसं घृततैलवसामज्जगन्धि पिच्छिलं तन्तुमदुदकपात्रेऽवसीदति श्लेष्मविकाराणाञ्च कर्तृ श्लेष्मोपसृष्टं क्षीरमिति ज्ञेयम्। तेषान्तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषञ्च वमनविरेचनास्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशमनाय भवन्ति ॥४९॥

पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधूमशालिषष्टिकमुद्गहरेणुककुलत्थसुरासौवीरकमैरेयमेदकलशुनकरञ्जप्रायः स्यात्। क्षीरदोषविशेषांश्चावेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्य्यं स्यात्। पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्व्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्तकटुकरोहिणीशारिवाकषायाणाञ्च पानं प्रशस्यते। तथान्येषां तिक्तकषायकटुकमधुराणां द्रव्याणां प्रयोगः। इति क्षीरविशोधनानुरक्तानि भवन्ति, क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य मात्रां कालञ्चेति क्षीरविधानानि ॥ ५० ॥

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुवर्ज्जानि ग्राम्यानूपौदकानि च शाकधान्यमांसानि द्रवमधुराम्ल-भूयिष्ठाश्चाहाराः क्षीरिण्यश्चौषधयः क्षीरपानञ्चानायासश्च वीरणषष्टिशालिकेक्षु-वालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कट-मूलकषायाणाञ्च पानमिति क्षीरजननान्युक्तानि ॥ ५१ ॥

धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात् तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्य्यां सहस्रवीर्य्यां मोघामव्यथां शिवामरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति बिभ्रत्योषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेदिति धात्रीकर्म्म ॥ ५२ ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः। वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकापतङ्गं सुविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः ॥ ५३ ॥

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्ज्यानि स्युः। असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि शुद्धानि शुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ५४ ॥

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसीहिङ्गुगुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापल-

कुमार्शीकरोहिणीसर्पनिर्म्मोकाणि भूतवृक्षानि सूत्रः। मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि गृहीतानि सूत्रः। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभको च यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंसेयु-रथर्व्ववेदविदः॥ ५५॥

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि चागुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि चानास्यप्रवेशीनि चाप्राणहराणि चावि-त्रासनानि च सूत्रः। न ह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात् तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतना-द्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नाम ग्रहणं न कार्य्यं स्यात्॥ ५६॥

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत् प्रकृति-निमित्त-पूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्व्वविशेषान् आतुरौषधदेशकालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुर-मृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्म प्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते अचिराय, रोगे त्वरोगवृत्तमाति-ष्ठेद् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः। क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्जीपयुञ्जानः सर्व्वाण्यहितानि वर्ज्जयंस्तथा बलवर्ण-शरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति॥ ५७॥

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकौशलागमनादनुपालये-दिति सूत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम्, तदाचरन् यशोकीर्त्तिविधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयक इति॥ ५८॥

तत्र श्लोकौ।

पुत्राशिषां कर्म्म समृद्धिकारकं यदुक्तमेतन्महदर्थसंहितम्।
तदाचरन् ज्ञो विधिभिर्यथातथं पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयकः॥
शरीरं चिन्त्यते सर्व्वं दैवमानुषसम्पदा।
सर्व्वभावैर्यतस्तस्माच्छारीरं स्थानमुच्यते॥ ५६॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
जातिसूत्रीयं नामाष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

---

इति शारीरस्थानं सम्पूर्णम्।

# चरक-संहिता।

## इन्द्रियस्थानम्।

### प्रथमोऽध्यायः।

अथातो वर्णस्वरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रञ्च घ्राणञ्च रसनञ्च स्पर्शनञ्च सत्त्वञ्च भक्तिश्च शौचञ्च शीलञ्चाचारश्च स्मृतिश्चाकृतिश्च प्रकृतिश्च विकृतिश्च बलञ्च ग्लानिश्च मेधा च हर्षश्च रौक्ष्यञ्च स्नेहश्च तन्द्रा चारम्भश्च गौरवञ्च लाघवञ्च गुणाश्चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणामश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च पूर्व्वरूपञ्च वेदनाश्चोपद्रवाश्च छाया च प्रतिच्छाया च स्वप्नदर्शनञ्च दूताधिकारश्च पथि चौत्पातिकञ्चातुरकुले भावावस्थान्तराणि च भेषजञ्च भेषजप्रवृत्तिश्च भेषजाधिकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्याणि भवन्ति प्रत्यक्षानुमानोप-

देशैरायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासमानेन भिषजा । तत्र तु खल्वेषां परीक्ष्याणां कानिचित् पुरुषानाश्रितानि कानिचिच्च पुरुषसंश्रयाणि । तत्र यानि पुरुषानाश्रितानि तान्युपदेशतो युक्तितश्च परीक्षेत, पुरुषसंश्रयाणि पुनः प्रकृतितो विकृतितश्च ॥ २ ॥

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता चेति । एतावज्जातिकुलदेशाकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति ॥ ३ ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च लक्ष्यनिमित्ता च निमित्तानुरूपा च । लक्ष्यमिति तावन्निमित्तानुमानं । तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति । लक्षणानि हि कानिचित् शरीरोपनिबद्धानि यानि तस्मिंस्तस्मिंस्तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति । लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यथोक्तेषु निदानेषु । निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी यामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानमेच्छन्ति भिषजो भूयश्चायुषः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति । याश्चाधिकृत्य पुरुषसंश्रयाणि मुमूर्षतां लक्षणानि उपदेक्ष्यन्ते इत्युद्देशः ॥ ४ ॥

तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयः परमतो व्याख्यास्यामः । तत्रादित एव वर्णाधिकारस्तद्यथा—कृष्णः श्यामः श्यामावदातोऽवदातश्चेति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य । यांश्चापरानवेक्ष्यमाणानपि विद्यादनूकतोऽन्यथा वापि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः । नील-

श्यामताम्रहरितशुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति । यांश्चापरानवेक्ष्यमाणानपि विद्यात् प्राग्विकृतादद्दूरोत्पन्नानिति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ ५ ॥

तत्र प्रकृतिवर्णोऽर्द्धशरीरे विकृतिवर्णोऽर्द्धशरीरे द्वावपि वर्णौ मर्य्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा यद्येवं सव्यदक्षिणविभागेन यद्येवं पूर्व्वपश्चिमविभागेन यद्येवमधरोत्तरविभागेन यद्येवमन्तर्व्वहिर्विभागेनातुरस्यारिष्टमिति विद्यात् । एवमस्य वर्णभेदो मुखस्यान्तर्गतो वर्त्तमानो मरणाय भवति । वर्णभेदेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यस्नेहा व्याख्याताः । तथा पिप्लवव्यङ्गतिलकालकपिड़कानामन्यतमस्यानने जन्मातुरस्यैवमेवाप्रशस्तं विद्यात् ॥ ६ ॥

नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौष्ठादिषु च वैकारिकोक्तानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीनबलवर्णेन्द्रियेषु लक्षणमायुषः क्षयस्य भवति । यच्चान्यदपि किञ्चिद्वर्णवैकृतमभूतपूर्व्वं सहसैवोत्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य तच्चारिष्टमिति विद्यादिति वर्णाधिकारः ॥ ७ ॥

स्वराधिकारस्तु हंसक्रौञ्चनेमिदुन्दभिकलविङ्ककाककपोतझर्झरानूकाः प्रकृतिस्वरा भवन्ति । यांश्चापरानवेक्ष्यमाणान् विद्यादनूकतोऽन्यथा वापि निर्द्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः । शुककलग्रहयस्ताव्यक्तगद्गदक्षामदीनानुकीर्णाश्चातुराणां स्वरा वैकारिका भवन्ति । यांश्चापरानवेक्ष्यमाणानपि विद्यात् प्राग्विकृतादद्दूरोत्पन्नानिति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्याख्याता भवन्ति । तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाशुभिनिर्व्वृत्तिः स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तमिति स्वराधिकारः । इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ मुमूर्षतां ज्ञानार्थमिति ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते ।
अर्द्धे वा यदि वा कृत्स्ने निमित्तं न च नास्ति सः ॥
नीलं वा यदि वा श्यामं ताम्रं वा यदि वारुणम् ।
मुखार्द्धमन्यथा वर्णो मुखार्द्धेऽरिष्टमुच्यते ॥
स्नेहो मुखार्द्धे सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्द्धमुखे भृशम् ।
ग्लानिरर्द्धे तथा हर्षो मुखार्द्धे प्रेतलक्षणम् ॥
तिलकाः पिप्लवो व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः ।
आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् मुमुक्षतः ॥
पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्को वा दन्तसंश्रितः ।
चूर्णको वापि दन्तेषु लक्षणं तद् गतायुषः ॥
ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोर्मूत्रपुरीषयोः ।
नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत् क्षीणबलेऽन्तकृत् ॥ ९ ॥
यस्य नीलावुभावोष्ठौ पक्वजाम्बवसन्निभौ ।
मुमूर्षुरिति तं विद्यान्नरं धीरो गतायुषम् ॥
एको वा यदि वानेको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
सहसोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥
यच्चान्यदपि किञ्चित् स्याद्वैकृतं स्वरवर्णयोः ।
बलमांसविहीनस्य तत् सर्व्वं मरणोदयः ॥ १० ॥

तत्र श्लोकः ।

इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षताम् ।
यस्तु सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥ ११ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
वर्णस्वरीयमिन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुष्पितकमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुष्पं यथा पूर्व्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।
तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्व्वरूपं मरिष्यतः ॥
अप्येवन्तु भवेत् पुष्पं फलेनाननुबन्धि यत् ॥
फलञ्चापि भवेत् किञ्चिद् यस्य पुष्पं न पूर्व्वगम् ।
न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥ २ ॥
मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता ।
अरिष्टं वाप्यसम्बुद्धमेतत् प्रज्ञापराधजम् ॥ ३ ॥
ज्ञानसम्बुद्धनार्थन्तु लिङ्गैर्मरणपूर्व्वजैः ।
पुष्पितानुपदेक्ष्यामो नरान् बहुविधान् बहून् ॥
नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भाति दिवानिशम् ।
पुष्पितस्य वनस्येव नानाद्रुमलतावतः ॥
तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणैः ।
स ना संवत्सरादेहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ४ ॥
एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।
इष्टैर्वा यदि वानिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥
समासेनाशुभान् गन्धानेकत्वेनाथवा पुनः ।
आजिघ्रेद् यस्य गात्रेषु तं विद्यात् पुष्पितं भिषक् ॥५॥
अप्रवृत्तानामृते काये यस्य गन्धाः शुभाशुभाः ।
व्यत्यासेनानिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते ॥

तद्यथा चन्दनं कुष्ठं तगरागुरुणी मधु।
माल्यं मूत्रपुरीषे वाऽमृतानि कुणपानि वा॥
ये चान्ये विविधात्मानो गन्धा विविधयोनयः।
तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृतिं गताः॥
इदञ्चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम्।
वक्ष्यामो यदभिज्ञाय भिषङ्मरणमादिशेत्॥ ६॥
वियोनिर्विदुरो गन्धो यस्य गात्रेषु जायते।
इष्टो वा यदि वानिष्टो न स जीवति तां समाम्॥ ७॥
एतावद्गन्धविज्ञानं रसज्ञानमतःपरम्।
आतुराणां शरीरेषु वक्ष्यामो विधिपूर्व्वकम्॥ ८॥
यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसम्भवः।
स एषां चरमे काले विकारं भजते द्वयम्॥
कश्चिदेवाश्ववैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते।
स्वादुत्वमपरश्चापि विपुलं भजते रसः॥
तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम्।
मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसवाप्नुयात्॥
मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह।
विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः॥
अत्यर्थरसिकं कायं कालपक्वस्य मक्षिकाः।
अपि स्नातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति सर्व्वशः॥ ९॥

तत्र श्लोकः।

यान्येतानि मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः।
पुष्पितस्य नरस्यैतत् फलं मरणमादिशेत्॥ १०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने पुष्पितकमिन्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥
वर्णे स्वरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।
लिङ्गं मुमूर्षतां सम्यक् स्पर्शेष्वपि निबोधत ॥ २ ॥

स्पर्शप्राधान्येनातुरस्यायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासुः प्रकृतिस्थेन पाणिना केवलमस्य शरीरं स्पृशेत्, परिमर्शयेद्वान्येन । परिमृशता तु खल्वातुरशरीरमिमे भावास्तत्र तत्रावबोद्धव्या भवन्ति । तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीरदेशानां स्तम्भः, नित्योष्मणां शीतभावः, मृदूनां दारुणत्वम्, श्लक्ष्णानां खरत्वम्, सतामसद्भावः, सन्धीनां स्रंसभ्रंशच्यवनानि । मांसशोणितयोर्वीतभावः, दारुणत्वम्, स्वेदानुबन्धः स्तम्भो वा । यच्चान्यदपि किञ्चिदीदृशं विकृतमनिमित्तं स्यादिति लक्षणं स्पृश्यानां भावानाम् ॥ ३ ॥

तद्यथास्तरोऽनुव्याख्यास्यामः । तस्य चेत् परिमृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुस्फिगुदर-पार्श्व-पृष्ठपिण्डिकापाणिग्रीवा-ताल्वोष्ठललाटं स्विन्नं शीतं स्तब्धं दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात् परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ४ ॥

तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवंक्षण-गुदवृषणमेढ्रनाभ्यंसस्तनमणिकहनुपर्शुकानासिकाकर्णाक्षिभ्रू-शङ्खादीनि स्रस्तानि व्यस्तानि च्युतानि स्थानेभ्यः स्कन्नानि स्युः परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

तथाख्योच्छ्वासमन्यादन्तपक्ष्मचक्षुःकेशलोमोदरनखाङ्गुलीश्च लक्षयेत्। तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात् परासुरिति विद्यात्। तस्य चेन्मन्ये परिमृश्यमाने न स्पन्देयातां परासुरिति विद्यात्। तस्य चेद्दन्ताः प्रकीर्णाः श्वेताजातशर्कराः स्युः परासुरिति विद्यात्। तस्य चेत् पक्ष्माणि जटाबद्धानि स्युः परासुरिति विद्यात्। तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते अत्युत्पिण्डिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्मे अतिविषमे अतिप्रस्रुते अतिविमुक्तबन्धने सततोन्मिषिते सततनिमिषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्तदृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके व्यस्तदृष्टिके नकुलान्धे कपोतान्धेऽलातवर्णे कृष्णनीलपीतश्यावताम्रहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनातिसंप्लुते वा स्यातां तदा परासुरिति विद्यात्॥ ६॥

अथास्य केशलोमान्यायच्छेत्। तस्य चेत् केशलोमान्यायम्यमानानि प्रलुच्येरन् न चेद्वेदयेयुस्तं परासुरिति विद्यात्। तस्य चेदुदरे शिराः प्रकाशेरन् श्यावताम्रनीलहारिद्रशुक्ला वा स्युः परासुरिति विद्यात्। तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः पक्वजाम्बववर्णाः स्युस्तं परासुरिति विद्यात्। अथास्याङ्गुलीर्लक्षयेत् तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना न स्फुटेयुस्तं परासुरिति विद्यात्॥ ७॥

भवति चात्र।

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नवबुध्यते।
आतुरे न स सम्मोहमायुर्ज्ञाने च गच्छति॥ ८॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने परिमर्शनीयमिन्द्रियं नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।
आयुःप्रमाणं जिज्ञासुर्भिषक् तन्नो निबोधत ॥
अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।
अद्धा हि वितथं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥
स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसम्भवम् ।
आलक्ष्यतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २ ॥
इत्युक्तं लक्षणं सम्यगिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।
तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥ ३ ॥
घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।
विगीतमुभयञ्चैतत् पश्यन् मरणमृच्छति ॥ ४ ॥
यस्य दर्शनमायाति मारुतोऽम्बरगोचरः ।
अग्निर्ना याति वा दीप्तस्तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥ ५ ॥
जले सुविमले जालमजालावतते नरः ।
स्थिरे गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात् परिमुच्यते ॥ ६ ॥
जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ।
अन्यद्वाप्यद्भुतं किञ्चिज्जीवितात् परिमुच्यते ॥ ७ ॥
योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।
कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां व्रजति सप्तमीम् ॥ ८ ॥
मरीचीनसतोऽमेघान् मेघान् वाप्यसतोऽम्बरे ।

विद्युतो वा विना मेघैर्यः पश्यति स नश्यति ॥ ९ ॥
मृण्मयीमिव यः पात्रीं कृष्णाम्बरसमावृताम् ।
आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ १० ॥
अपर्व्वणि यदा पश्येत् सूर्य्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् ।
अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ११ ॥
नक्तं सूर्य्यमहश्चन्द्रमनग्नौ धूममुत्थितम् ।
अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥ १२ ॥
प्रभावतः प्रभाहीनान्निष्प्रभान् ये प्रभावतः ।
नरा विलिङ्गान् पश्यन्ति भावान् प्राणान् जिहासवः ॥१३॥
व्याकृतीनि विवर्णानि विसंख्योपगतानि च ।
विनिर्मितानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥ १४ ॥
यश्च पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्यति ।
तावर्थ्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता ॥ १५ ॥
अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते ।
तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १६ ॥
संवृताङ्गुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आतुरः ।
न शृणोति गतासुं तं बुद्धिमान् परिवर्ज्जयेत् ॥ १७ ॥
विपर्य्ययेण यो विद्याद्गन्धानां साध्वसाधुताम् ।
न चैतान् सर्व्वशो विद्यात् तं विद्याद्विगतायुषम् ॥ १८ ॥
यो रसान् न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।
मुखपाकादृते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ १९ ॥
उष्णान् शीतान् खरान् श्लक्ष्णान् मृदूनपि च दारुणान् ।
स्पृष्ट्वा विद्यात् ततोऽन्यत्वं मुमूर्षुस्तेषु मन्यते ॥ २० ॥

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्व्वकम् ।
इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमुपपद्यते ॥ २१ ॥
इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थान् न पश्यति ।
विपर्य्ययेण यो विद्यात् तं विद्याद् विगतायुषम् ॥ २२ ॥
स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्य्यासैरिन्द्रियार्थेषु वैकृतम् ।
पश्यन्ति ये सुबहुशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः ।

एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथातथं ।
मरणं जीवितञ्चैव स भिषग्ज्ञातुमर्हति ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
इन्द्रियानीकं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

## पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पूर्व्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पूर्व्वरूपाण्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥ २ ॥
पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥ ३ ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्व्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥ ४ ॥

पूर्व्वरूपैकदेशांस्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदारुणान् ।
ये रोगाननुबध्नन्ति मृत्युर्य्यैरेव बुध्यते ॥ ५ ॥
बलञ्च हीयते यस्य प्रतिश्यायश्च वर्द्धते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ६ ॥
श्वभिरुष्ट्रैः खरैर्वापि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यक्ष्माणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ७ ॥
प्रेतैः सह पिवेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना ।
स घोरं ज्वरमासाद्य न जीवेन्न च मुच्यते * ॥ ८ ॥
लाक्षारक्ताम्बराभं यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।
स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥ ९ ॥
रक्तस्रग्रक्तसर्व्वाङ्गो रक्तवासा मुहुर्हसन् ।
यः स्वप्ने नीयते नार्य्या स रक्तं प्राप्य सीदति ॥ १० ॥
शूलाटोपान्त्रकूजाश्च दौर्ब्बल्यं चातिमात्रया ।
नखादिषु च वैवर्ण्यं गुल्मेनान्तकरो ग्रहः ॥ ११ ॥
लताकण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
स्वप्ने गुल्मस्तमन्ताय क्रूरो विशति मानवम् ॥ १२ ॥
कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्य्यते ।
क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हिनस्ति तम् ॥ १३ ॥
नग्नस्याज्याविसिक्तस्य जुह्वतोऽग्निमनर्च्चिषम् ।
पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥ १४ ॥
स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्नन्ति माक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १५ ॥

---

* सघोरं ज्वरमासाद्य स जीवमवसृज्यते इति पाठान्तरम् ।

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
बध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय मानवः ॥ १६ ॥
ध्यानायासौ तथोद्वेगौ मोहश्चास्थानसम्भवः ।
अरतिर्बलहानिश्च मृत्युरुन्मादपूर्व्वकः ॥ १७ ॥
आहारद्वेषणं यस्य लुप्तचित्तमुदर्द्दितम् ।
विद्याद् धीरो मुमूर्षुं तमुन्मादेनातिपातिना ॥ १८ ॥
क्रोधनं त्रासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
मूर्च्छापिपासाबहुलं हन्त्युन्मादः शरीरिणम् ॥ १९ ॥
नृत्यन् रक्षोगणैः सार्द्धं यः स्वप्नेऽम्भसि मज्जति ।
स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमितःपरम् ॥ २० ॥
असत् तमः पश्यति यो यः शृणोत्यसतः स्वनान् ।
बहून् बहुविधान् जाग्रत् सोऽपस्मारेण बध्यते ॥ २१ ॥
मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ।
स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्मारपुरःसरः ॥ २२ ॥
स्तभ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये तथाक्षिणी ।
यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्त्यसंशयम् ॥ २३ ॥
शष्कुलीर्व्वाप्यपूपान् वा स्वप्ने खादति यो नरः ।
स चेत् प्रच्छर्द्दयेत् तादृक् प्रतिबुद्धो न जीवति ॥ २४ ॥
एतानि पूर्व्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
स एषामनुबन्धञ्च फलञ्च ज्ञातुमर्हति ॥ २५ ॥
य इमांश्चापरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयेत् ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ २६ ॥
यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।

वयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मौण्ड्यमियाच्च यः ॥
गृध्रोलूकश्वकाकाद्यैः स्वप्ने यः परिवार्य्यते ।
रक्षःप्रेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रविडान्ध्रकैः ॥
वंशवेत्रलतापाशतृणकण्टकसङ्कटे ।
प्रमुह्यति च यः स्वप्ने यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥
भूमौ पांशूपधानायां वल्मीके वाथ भस्मनि ।
श्मशानायतने श्वभ्रे स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥
कलुषेऽम्भसि पङ्के वा कूपे वा तमसावृते ।
स्वप्ने मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा नीयते च यः ॥
स्नेहपानं तथाभ्यङ्गः प्रच्छर्द्दनविरेचने ।
हिरण्यलाभः कलहः स्वप्ने बन्धपराजयौ ॥
उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पदचर्म्मणोः ।
हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चापि भर्त्सनम् ॥
चन्द्रतारार्कनक्षत्रदेवतादीपचक्षुषाम् ।
पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदो नगस्य वा ॥
रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्म्मालयं चिताम् ।
गुहान्धकारसम्बाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥
रक्तमाली हसन्नुच्चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
दारुणामटवीं स्वप्ने कपियुक्तः प्रयाति वा ॥
कषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
कृष्णानां रक्तनेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥ २७ ॥
कृष्णा पापाप्यनाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ॥ २८ ॥

इत्येते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम्।
अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ३१ ॥
मनोवहानां पूर्णत्वाद्दोषैरतिबलैस्त्रिभिः।
स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यति दारुणे ॥ ३२ ॥
नातिप्रसुप्तः पुरुषः सफलानफलांस्तथा।
इन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ ३३ ॥
दृष्टं श्रुतानुभूतञ्च प्रार्थितं कल्पितं तथा।
भाविकं दोषजञ्चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ३४ ॥
तत्र पञ्चविधं पूर्व्वमफलं भिषगादिशेत्।
दिवास्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घञ्च बुद्धिमान् ॥ ३५ ॥
दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पबलो भवेत्।
न स्वपेद् यः पुनर्दृष्ट्वा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥ ३६ ॥
अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः।
पश्येत् सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ॥ ३७ ॥

तत्र श्लोकः।

पूर्व्वरूपाण्यथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान्।
न स मोहादसाध्येषु कर्म्माण्यारभते भिषक् ॥ ३८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
पूर्व्वरूपीयमिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कतमानि शरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुने ।
यानि वैद्यः परिहरेद् येषु कर्म्म न सिध्यति ॥
इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः पुनर्व्वसुः ।
आचचक्षे यथा तस्मै भगवांस्तन्निबोधत ॥ २ ॥
यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्युरसि मारुतः भृशम् ।
अन्नं वा च्यवतेऽपक्वं स्थितं वापि न जीर्य्यति ॥
बलञ्च हीयते शीघ्रं तृष्णा चातिप्रवर्द्धते ।
जायते हृदि शूलञ्च तं भिषक् परिवर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥
हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितञ्चातिसार्य्यते ।
न तस्मै भेषजं दद्यात् स्मरन्नात्रेयशासनम् ॥ ४ ॥
आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्ब्बलं नरम् ।
व्याविशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ५ ॥
आनाहश्चातितृष्णा च कर्षितं यमुभौ भृशम् ।
विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ॥ ६ ॥
ज्वरः पौर्व्वाह्णिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ७ ॥
ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ८ ॥
यस्य मूत्रं पुरीषञ्च ग्रथितं सम्प्रवर्त्तते ।

निरूष्मणो जठरिणः श्वसतो न स जीवति ॥ ९ ॥
श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
ज्ञातिसंघं स संक्लेश्य तेन रोगेण हन्यते ॥ १० ॥
श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्रस्ते च पिण्डिके ।
सीदतश्चाप्युभे जंघे तं भिषक् परिवर्ज्जयेत् ॥ ११ ॥
शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥ १२ ॥
उरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
सततं च्यवते यस्य दूरात् तं परिवर्ज्जयेत् ॥ १३ ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासज्वरार्दितः ।
क्षीणमांसो नरो दूराद् वर्ज्ज्यो वैद्येन जानता ॥ १४ ॥
त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कोष्ठेऽभिलक्षिताः ।
कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १५ ॥
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्ब्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १६ ॥
पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्णयातिपरिप्लुतः ।
डम्बरी कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ १६ ॥
हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बलह्रासोऽतिमात्रया ।
प्राणाश्चोरसि वर्त्तन्ते यस्य तं परिवर्ज्जयेत् ॥ १७ ॥
व्यायच्छते ताम्यति च शर्म्म किञ्चिन्न विन्दति ।
क्षीणमांसबलाहारो मुमूर्षुरचिरान्नरः ॥ १८ ॥
विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
जायन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ १९ ॥

बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् ।
एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स क्षीयते ॥ २० ॥
विकारा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिक्षीयते ।
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्ज्जयेत् ।
न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्रमात् ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
व्रतमानिशरीरीयमिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

## सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पन्नरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

दृष्ट्वां यस्य विजानीयात् पन्नरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णोर्नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ २ ॥
ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य च्छाया प्रेतस्तथाविधः ॥ ३ ॥
छिन्ना च्छिद्राकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छिन्ना विशिरा विकृता च या ॥
एतास्त्वान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया न चेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥ ४ ॥

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वस्थोऽपि प्रेत एव सः ॥ ५ ॥
संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च या ।
मध्यमल्पं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥
प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।
छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभाश्रया ॥ ६ ॥
खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी शुभा ।
स्थिरा स्निग्धायता श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥७॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः सुखः शुभोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ८ ॥
स्यात् तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥
तासां याः सुखर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्लिष्टाश्चाशुभोदयाः ॥ ९ ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया विकृष्टा भाः प्रकाशते ॥ १० ॥
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाः प्रभाश्रयाः ॥ ११ ॥
कामलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं गण्डयोर्मुक्तमांसता ।

सन्त्रासश्चोपजाता चाङ्गे यस्य तं परिवर्ज्जयेत् ॥ १२ ॥
उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
मुहुर्मुहुर्न सप्राह स जीवति विकत्थनः ॥ १३ ॥
संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
व्यापन्ना ग्रहणीप्रायाः सोऽर्द्धमासं न जीवति ॥ १४ ॥
उपरुद्धस्य योगेन कर्षितस्याल्पमश्नतः ।
बहुमूत्रपुरीषं स्याद् यस्य तं परिवर्ज्जयेत् ॥ १५ ॥
दुर्ब्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्भुक्तादन्नमातुरः ।
अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १६ ॥
वर्द्धिष्णु गुणसम्पन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।
शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ १७ ॥
प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलञ्चातिसार्य्यते ।
बलहीनः पिपासार्त्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ १८ ॥
ह्रस्वञ्च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते च यः ।
मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्व्वसुः ॥ १९ ॥
उर्द्धञ्च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।
हीनवर्णबलाहारो नरो वा न स जीवति ॥ २० ॥
ऊर्द्धाक्षे नयने यस्य यस्यानारतकम्पने ।
बलहीनः पिपासार्त्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २१ ॥
यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।
शूली प्रद्वेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म्म न सिध्यति ॥ २२ ॥
व्यात्तमुखजिह्वस्य भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।
कण्टकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २३ ॥

शेफश्चात्यर्थमुत्सिक्तं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।
अतश्चैव विपर्य्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ २४ ॥
निचितं यस्य मांसन्तु त्वगस्थिचैव दृश्यते ।
क्षीणस्यानूनतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमनेकमभिजज्ञिवान् ।
आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो नरः ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने पन्नरूपीयमिन्द्रियं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

## अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अवाक्शिरा वा जिह्मा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ २ ॥
जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि न गृह्यते ।
यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥ ३ ॥
यस्य शूनानि वर्त्मानि न समायान्ति शुष्यतः ।
चक्षुषी चोपदह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥
भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्द्ध्नि सीमन्तावर्त्तकान् बहून् ।
अपूर्व्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ५ ॥

यावदेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः।
अरोगाणां पुनस्त्वेतत् षड्रात्रं परमुच्यते ॥ ६ ॥
आयम्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते।
अनातुरो वा रोगी वा षड्रात्रं नातिवर्त्तते ॥ ७ ॥
यस्य केशा निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्ज्जयेत् ॥ ८ ॥
म्लायतो नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति।
अशूनः शूनसङ्काशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ९ ॥
अत्यर्थं विवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता।
जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ १० ॥
मुखं शब्दश्चवात्रोष्ठौ शुक्लश्यावातिलोहितौ।
विकृतौ यस्य वा नीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥ ११ ॥
अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः।
विकृत्या न स रोगांस्तु विहायारोग्यमश्नुते ॥ १२ ॥
स्तब्धा निश्चेतना गुर्व्वी कण्टकोपचिता भृशम्।
श्यावा शुष्काथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥ १३ ॥
दीर्घमुच्छस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वस्य ताम्यति।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्ज्जयेत् ॥ १४ ॥
हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम्।
भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवापि भवेन्मृदु ॥ १५ ॥
घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन्।
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥ १६ ॥
दन्तैश्छिन्दन् नखाग्राणि नखैश्छिन्दन् शिरोरुहान्।

काष्ठेन भूमिं विलिखन् न रोगात् परिमुच्यते ॥ १७ ॥
दन्तान् खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुदन् हसन्।
विजानाति न चेद् दुःखं न स रोगाद् विमुच्यते ॥ १८ ॥
मुहुर्हसन् मुहुः चूडन् शय्यां पादेन हन्ति यः।
उच्चैश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ १९ ॥
यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम्।
तैरेव रममाणस्य ग्लास्नोर्मरणमादिशेत् ॥ २० ॥
न बिभर्त्ति शिरोग्रीवं पृष्ठं वा भारमात्मनः।
न हनू पिण्डमास्यस्थमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २१ ॥
सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः।
विश्लेषणञ्च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ २२ ॥
गोसर्गे वदनाद् यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम्।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २३ ॥
नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च।
आयुष्यन्तं गते जन्तोर्बलञ्च परिहीयते ॥ २४ ॥
शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान् मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ।
ललाटप्रस्रुतस्वेदो मुमूर्षुः श्लथबन्धनः ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः।

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
विभावयेतावहितो मुहुर्मुहुः।
क्षणेन भूत्वा ह्युपयान्ति कानिचिन्
न चाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
अवाक्शिरसीयमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

## नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्यश्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यस्य श्यावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥ २ ॥
निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः संविग्नो व्याधिभिश्च यः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥
हरिताश्च शिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥ ४ ॥
शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरञ्चोपशुष्यति ।
बलञ्च हीयते यस्य राजयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥ ५ ॥
अंसाभितापो हिक्का च दर्शनं शोणितस्य च ।
आनाहः पार्श्वशूलञ्च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ६ ॥
वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्ती तथोदरी ।
गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥
अचिकित्स्या भवन्तीते बलमांसक्षये सति ।
मन्देष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्ज्जयेत् ॥ ७ ॥
विरेचनहृतानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।
विरिक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ८ ॥
पेयं पातुं न शक्नोति शुष्कत्वादास्यकण्ठयोः ।
उरसश्च विवद्धत्वाद् यो नरो न स जीवति ॥ ९ ॥
स्वरस्य दुर्ब्बलीभावं हानिञ्च बलवर्णयोः ।

रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ १० ॥
ऊर्द्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवंक्षणम् ।
शर्म्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्ज्जयेत् ॥ ११ ॥
अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
श्रोतारञ्चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥ १२ ॥
यं नरं सहसा रोगो दुर्ब्बलं परिमुञ्चति ।
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥
अथ चेज्ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।
रसेनाद्यादिति ब्रूयान्नास्मै दद्याद्विशोधनम् ॥
मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः ।
रसैश्चान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १३ ॥
निष्ठ्यूतञ्च पुरीषञ्च रेतश्चाम्भसि मज्जति ।
यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १४ ॥
निष्ठ्यूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
तच्च सीदेत् पयः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १५ ॥
पित्तमुष्मानुगं यस्य शङ्खौ प्राप्य विशुष्यति ।
स रोगः शङ्खको नाम त्रिरात्राद्धन्ति मानवम् ॥ १६ ॥
सफेनं रुधिरं यस्य मुहुरास्यात् प्रसिच्यते ।
शूलैश्च तुद्यते कुक्षिः प्रत्याख्येयः स तादृशः ॥ १७ ॥
बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान् न स जीवति ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।

भवन्त्येतानि सम्पश्येदन्यान्येवंविधानि च ॥
तानि सर्व्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्व्वाणि मानवम्।
विशन्ति विनशिष्यन्तं तस्माद्बोध्यानि सर्व्वशः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
यस्यश्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

## दशमोऽध्यायः।

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सद्यस्त्वितिवतः प्राणान् लक्षणानि पृथक् पृथक्।
अग्निवेश प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो येन जीवति ॥ २ ॥
वाताष्ठीला सुसंवृत्ता तिष्ठन्ती दारुणा हृदि।
तृष्णयाभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ३ ॥
पिण्डिके शिथिलीकृत्य जिह्मीकृत्य च नासिकाम्।
वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ४ ॥
भ्रुवौ यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहश्च दारुणः।
तस्य हिक्काकरो रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ५ ॥
क्षीणशोणितमांसस्य वायुरूर्द्ध्वगतिश्चरन्।
उभे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ६ ॥
अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिञ्च सहसानिलः।
कृशस्य वंक्षणौ गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥७॥

वितत्य पर्शुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ८ ॥
हृदयञ्च गुदे चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
दुर्ब्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ९ ॥
वंक्षणौ च गुदे चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
श्वासं सञ्जनयन् जन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१०॥
नाभिं वस्तिशिरो मूत्रं पुरीषञ्चापि मारुतः ।
विबध्य जनयन् शूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ११ ॥
भिद्येते वंक्षणौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥१२॥
आप्लुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥ १३॥
शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१४॥
पक्वाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्त्तिका ।
तृष्णा गुदग्रहश्चोग्रः सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥ १५ ॥
पक्वाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञाञ्च मारुतः ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥ १६ ॥
दन्ताः कर्द्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसंयुतम् ।
शिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥ १७ ॥
तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्ब्बल्यकूजनैः ।
स्पृष्टः प्राणान् जहात्याशु शकृद्भेदेन चातुरः ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः।

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते।
स जीवितञ्च मर्त्यानां मरणञ्चापि बुध्यते॥ १८॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

---

## एकादशोऽध्यायः।

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

अणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्म्मनाः सदा।
रतिं न लभते गन्ता परलोकं समान्तरे॥ २॥
बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते।
लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः॥ ३॥
सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम्।
संवत्सरान्ते जन्तुः स सम्पश्यति महत् तमः॥ ४॥
विकृत्या विनिमित्तं यः शोभामुपचयं धनम्।
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं तस्य जीवितम्॥ ५॥
भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम्।
षडेतानि निवर्त्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः॥ ६॥
धमनीनामपूर्व्वाणां जालमत्यर्थशोभनम्।
ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासान् न स जीवति॥ ७॥

लेखाभिश्चन्द्रवक्राभिर्ललाटमुपचीयते ।
यस्य तस्यायुषः षड्भिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥ ८ ॥
शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनमेव च ।
मत्तस्येवोपलक्ष्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥ ९ ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाम्भसि ।
स मासात् स्वजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मज्जति ॥ १० ॥
हस्तपादं मुखञ्चोभे विशेषाद् यस्य शुष्यतः ।
शूयेते वा विना देहात् स च मासाद्विनश्यति ॥ ११ ॥
ललाटे वस्तिशीर्षे वा नीला यस्य प्रकाशते ।
राजी बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥ १२ ॥
प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
उत्पद्याशु विलीयन्ते नचिरात् स विनश्यति ॥ १३ ॥
ग्रीवामर्द्दी न बलवान् जिह्वाश्वयथुरेव च ।
ब्रध्नास्यगलपाकश्च यस्य पक्षं तमादिशेत् ॥ १४ ॥
संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिपर्व्वभेदश्च दारुणः ।
कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्त्तते ॥ १५ ॥
प्रमुह्य लुञ्चयेत् केशान् परान् गृह्णात्यतीव च ।
नरः स्वस्थवदाहारवचनः कालचोदितः ॥ १६ ॥
समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीकरम् ।
ध्यायतेऽपि च कालांश्च ऊर्द्ध्वाक्षोऽनिमिषेक्षणः ॥
शयनादासनादङ्गात् काष्ठात् कुड्यादथापि च ।
असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालचोदितः ॥ १७ ॥
अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।

शीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति ॥ १८ ॥
आह्वयंस्तं समीपस्थं स्वजनं जनमेव वा ।
महामोहावृतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १९ ॥
अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।
खादीनां युगपद्दृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥ २० ॥
अतिप्रवृद्ध्या दोषाणां मनसश्च बलक्षयात् ।
वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी देहसंज्ञकम् ॥ २१ ॥
वर्णस्वरावग्निबलं वागिन्द्रियमनोबलम् ।
क्षीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति वा नवा ॥ २२ ॥
भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ।
वशगाः सर्व्व एवैते बोद्धव्याः समवर्त्तिनः ॥
एतेषु रोगः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।
नैषामन्नानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २३ ॥
पादाः समेताश्चत्वारः सम्पन्नाः साधकैर्गुणैः ।
व्यर्था गतायुषो द्रव्याद् विना नास्ति गुणोदयः ॥ २४ ॥
परीक्ष्यमायुर्भिषजा नीरुजस्यातुरस्य च ।
आयुर्व्वेदफलं कृत्स्नमायुर्ह्यनुवर्त्तते ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाप्लुताः ।
दोषा यत् कुर्व्वते चिह्नं तदरिष्टं निरुच्यते ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
अणुज्योतीयमिन्द्रियं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १ ॥

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्द्धनि जायते।
सस्नेहे भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम्॥ २ ॥
निर्घर्षन्निव यः पादौ च्युतांसः परिधावति।
विकृत्या न स लोकेऽस्मिंश्चिरं वसति मानवः॥ ३ ॥
यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्व्वं शुष्यत्युरो भृशम्।
आर्द्रेषु सर्व्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति॥ ४ ॥
यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम्।
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम्॥ ५ ॥
विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम्।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम्॥ ६ ॥
आहारमपि भुञ्जानो भिषजा सूपकल्पितम्।
यः फलं तस्य नाप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम्॥ ७ ॥
दूताधिकारे वक्ष्यन्ते लक्षणानि मुमूर्षताम्।
यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्यायादसंशयम्॥ ८ ॥
मुक्तकेशोऽथवा नग्नो रुदत्यप्रयतोऽथवा।
भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत्॥
सुप्ते भिषजि ये दूताश्छिन्दन्त्यपि च भिन्दति।
आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्त्तारमनुव्रजेत्॥ ९ ॥
जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निर्व्वपत्यपि।

वैद्यो दूता य आयान्ति ते घ्नन्ति प्रजिघांसवः ॥ १० ॥
कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
वैद्यो दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥ ११ ॥
मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता मुमूर्षताम् ॥ १२ ॥
विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ।
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १३ ॥
दीनभीतद्रुतत्रस्तमलिनानसतीं स्त्रियम् ।
त्रीन् व्याकृतींश्च पण्डांश्च दूतान् विद्यान् मुमूर्षताम् ॥१४॥
अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।
संप्रेक्ष्य चोग्रकर्म्माणं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥ १५ ॥
आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोष्ट्ररथवाहनम् ।
दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १६ ॥
पलालवुषमांसास्थिकेशलोमनखद्विजान् ।
मार्ज्जनीसूर्पमुषलानुपानह्रप्रविचुरते ॥
तृणकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्ट्रमश्म च ।
तत्पूर्व्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मुमूर्षताम् ॥ १७ ॥
यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
पश्यन्निमित्तमशुभं तन्न नानुव्रजेद्भिषक् ॥ १८ ॥
तथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ।
भिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥
रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वान्यदशुभं भवेत् ॥

ततपूर्व्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥ १९ ॥
इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमूर्षताम् ।
पथ्यातुरकुलानाञ्च वक्ष्याम्यौत्पातिकं पुनः ॥ २० ॥
अवक्षुतं तथोत्क्रुष्टं स्खलनं पतनं तथा ।
आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥
वस्त्रोपानत्योत्तरासङ्गच्छत्त्रोपानद्युगाश्रयम् ।
पतनं दर्शनं वापि मृतं व्यवसितं तथा ॥
चैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च ।
हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांशुभिः ॥
पथच्छेदो विडालेन शुना सर्पेण वा पुनः ।
मृगद्विजानां क्रूराणां गिरो दीप्तां दिशं प्रति ॥
व्रजतां दर्शनञ्चैवमुत्तानानाञ्च दर्शनम् ।
इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्व्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥
एतानि पथि वैद्येन पश्यतातुरवर्त्मनि ।
शृखतापि न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥ २१ ॥
इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।
इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां मुमूर्षताम् ॥ २२ ॥
प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृद्बीजफलसर्पिषाम् ।
वृषब्राह्मणरत्नानां देवतानाञ्च निर्गतिम् ॥
अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।
भिषङ्मुमूर्षतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २३ ॥
छिन्नभिन्नावभग्नानि दग्धानि मृदितानि च ।

दुर्ब्बलानि च सेवन्ते मुमूर्षोर्वैश्मिका जनाः ॥ २४ ॥
शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं रुतम्।
श्रूयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ २५ ॥
शयनं वसनं यानमन्यद्वापि परिच्छदम्।
प्रेतवद् यस्य कुर्व्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ २६ ॥
अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चैवोपशाम्यति।
निवाते सेव्यमानं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा।
अतिमात्रममात्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र।

यद्द्वादशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्त्तितम्।
मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥
तत्समासेन वक्ष्यामि पर्य्यायान्तरमाश्रितम्।
पर्य्यायवचनं श्रुत्वा विज्ञानायोपकल्पते ॥ २६ ॥
अत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नोपपद्यते।
तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्व्वमभिदर्शितम् ॥ २६ ॥
वसतां चरमे काले शरीरेषु शरीरिणाम्।
अम्ययाणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम् ॥
दृष्टांस्तितिक्षतां प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् ॥
तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥
विनाशायेह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च।
भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ३० ॥
प्राणाः समुपरुध्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते।

वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा ह्युपरमन्ति च ॥
इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभवति वेदना ।
औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो भीराविशत्यपि ॥
स्मृतिस्त्यजति मेधा च ह्रीश्रियौ चापसर्पतः ।
उपप्लवन्ते पाप्मानः क्रोधस्तेजश्च नश्यति ॥
शीलं व्यावर्त्ततेऽत्यर्थं शक्तिश्च परिवर्त्तते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायाश्छायाश्च विकृतिं गताः ॥
शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगपि क्षयम् ॥
उष्माणः प्रलयं यान्ति विश्लेषं यान्ति सन्धयः ।
गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥
वैवर्ण्यं भजते कायः कायच्छिद्रं विशुष्यति ।
धूमः सञ्जायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥
सततस्यन्दना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
ते स्तम्भानुगताः सर्व्वे न चलन्ति कथञ्चन ॥
गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।
विपर्य्यासेन वर्त्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥
नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्द्धनि ॥
भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति तथा रुचिम् ।
यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां कर्म्म न सिध्यति ॥
नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ॥ २१ ॥
क्षिप्रं समभिवर्त्तन्ते प्रतिहत्य बलौजसी ।
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचेष्टितम् ॥

उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्म्मप्रवृत्तिषु ।
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्म्यमुपजायते ॥
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्य्यते ।
प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्द्धते ॥
कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमनिष्टमुपलभ्यते ।
इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम् ॥ ३१ ॥
लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥
मरणायेह रूपाणि पश्यतापि भिषग्विदा ।
अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ।
पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातुकम् ॥
आतुरस्य भवेद् दुःखमथवान्यस्य कस्यचित् ।
अध्रुवं मरणं यस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ३३ ॥
लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥
दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।
आतुराचारशीलैस्तु द्रव्यसम्पत्तिलक्षणैः ॥ ३४ ॥
स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ।
अमुण्डजटिलं दूतं जातिवेशक्रियासमम् ॥
अनुष्ट्रखरयानस्थमसन्ध्यास्वग्रहेषु च ।
अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुग्रेष्वध्रुवेषु च ॥
विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्द्दशीम् ।
मध्याह्नमर्द्धरात्रञ्च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥
विना देशमशस्तञ्चाशस्तौत्पातिकलक्षणम् ।
दूतं प्रशस्तमव्ययं निर्द्दिशेदागतं भिषक् ॥ ३५ ॥

दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ।
रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ॥
सुरध्वजपताकानां फलानां पावकस्य च ।
कन्यानां वर्द्धमानानां बद्धस्यैकपशोस्तथा ॥
पृथिव्या उद्धृतायाश्च वह्णेः प्रज्वलितस्य च ।
मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ॥
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
नृभिर्धेन्वाः सवत्सायाः वड़वायाः स्त्रियास्तथा ॥
जीवञ्जीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ।
हंसानां शतपत्राणां चाषाणां शिखिनां तथा ॥
मत्स्याजद्विजशङ्खानां मांसस्य च घृतस्य च ।
रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानाञ्च दर्शनम् ॥
गन्धः सुगन्धोवर्णश्च सुशुक्लो मधुरो रसः ।
मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्तानां गिरः शुभाः ॥
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिस्वनाः ॥
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ३६ ॥
मङ्गलाचारसम्पन्नः सातुरो वैश्मिको जनः ।
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥
धनैश्वर्य्यसुखावाप्तिरिष्टलाभः सुखेन च ।
द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च ॥ ३७ ॥
गृहप्रासादशैलानां नागानां वृषभस्य च ।
हयानां पुरुषाणाञ्च स्वप्ने समधिरोहणम् ॥

अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः सम्बाधनिःसृतिः॥
स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम्।
सोमार्काग्निद्विजातीनां गवां नृणां यशस्विनाम्।
दर्शनं शुक्लवस्त्राणां ह्रदस्य विमलस्य च॥
मांसमत्स्यविषामेध्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः।
स्वप्ने सुमनसाञ्चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम्॥
अश्वगोरथयानञ्च यानं पूर्व्वोत्तरेण च।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषताञ्चावमर्द्दनम्॥ ३८॥
सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्ये द्विजातिषु।
साध्यत्वं न च निर्व्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम्॥ ३९॥
आरोग्याद्बलमायुश्च सुखञ्च लभते महत्।
इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः॥ ४०॥

तत्र श्लोकौ।

उक्तं गोमयचूर्णीये मरणारोग्यलक्षणम्।
दूतस्वप्नातुरोत्पानयुक्तिसिद्ध्यपाश्रयम्॥ ४१॥

इतीदमुक्तं निखिलं यथातथं
तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा।
तथा हि सिद्धिञ्च यशश्च शाश्वतं
स सिद्धकर्म्मा लभते धनानि च॥ ४२॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

---

इतीन्द्रियस्थानं सम्पूर्णम्।

# चरक-संहिता।

## चिकित्सास्थानम्।

### प्रथमोऽध्यायः।

रसायनपादः।

अथातोऽभयामलकीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १ ॥

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम्।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम्॥
विद्याद् भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत्।
स्वस्थस्यौजस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत्॥ २ ॥
अभेषजञ्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम्॥ ३ ॥
स्वस्थस्यौजस्करं यत् तु तद्वृष्यं तद्रसायनम्॥ ४ ॥

प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम्।
प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकृत् ॥ ५ ॥
दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः।
प्रभावर्णस्वरौदार्य्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥
वाक्‌सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात्।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ ६ ॥
अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः सम्प्रहर्षणम्।
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते।
जीर्य्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद् येन दृश्यते ॥
प्रभूतशाखः शाखीव येन चैत्यो यथा महान्।
भवत्यर्च्चो * बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥
सन्तानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते।
यशः श्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ ७ ॥
स्वस्थस्योजस्करन्त्वेतद् द्विविधं प्रोक्तमौषधम्।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सिते ॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम्।
रसायनविधिश्चाग्रे वाजीकरणमेव च ॥ ८ ॥
अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात्।
तदसेव्यं निषेव्यन्तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥ ९ ॥
रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः।
कुटीप्रावेशिकञ्चैव वातातपिकमेव च ॥ १० ॥

---

* भवत्यसौ इति वा पाठः।

कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्म्मणाम् ॥
निवासे निर्भये शस्ते प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिशि पूर्व्वोत्तरस्याञ्च सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥
विस्तारोत्सेधसम्पन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
घनभित्तिमृतुसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥
शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविवर्ज्जिताम् ।
इष्टोपकरणोपेतां सक्तवैद्यौषधद्विजाम् ॥ ११ ॥
अथोदगयने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।
मुहूर्त्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥
धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्दधानः समाहितः ।
विधूय मानसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥
देवताः पूजयित्वाग्रे द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥ १२ ॥
तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
रसायनं प्रयुञ्जीत तत् प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ १३ ॥
हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके गुड़म् ।
वचां विड़ङ्गं रजनीं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥
पिबेदुष्णाम्बुना जन्तुः स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ १४ ॥
तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्ज्जनाय च ।
त्रिरात्रं यावकं दद्यात् पञ्चाहं वापि सर्पिषा ।
सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्चसः ॥ १५ ॥
शुद्धकोष्ठन्तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत् ।

वयःप्रकृतिसात्म्यज्ञो यौगिकं यस्य यद्भवेत् ॥ १६ ॥
हरीतकीं पञ्चरसामुष्णामलवणां शिवाम् ।
दोषानुलोमिनीं लघ्वीं विद्याद्दीपनपाचनीम् ॥
आयुष्यां पौष्टिकीं धन्यां वयसः स्थापनीं पराम ।
सर्व्वरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियबलप्रदाम् ॥
कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं शोषं पाण्ड्वामयं मदम् ।
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥
हृद्रोगं सशिरोरोगमतीसारमरोचकम् ।
कासं प्रमेहमानाहं प्लीहानमुदरं नवम् ॥
कफप्रसेकं वैस्वर्य्यं वैवर्ण्यं कामलां क्रिमीन् ।
श्वयथुं तमकं छर्द्दिं क्लैव्यमङ्गावसादनम् ॥
स्रोतोविबन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।
स्मृतिबुद्धिप्रमोहञ्च जयेच्छीघ्रं हरीतकी ॥ १७ ॥
अजीर्णिनो रूक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकर्षिताः ।
सेवेरन्नाभयामेते क्षुत्तृष्णोष्णार्द्दिताश्च ये ॥ १८ ॥
तान् गुणांस्तानि कर्म्माणि विद्यादामलकेष्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्य्यस्य तु विपर्य्ययः ॥ १९ ॥
अतश्चामृतकल्पानि विद्यात् कर्म्मभिरीदृशैः ।
हरीतकीनां शस्यानि भिषगामलकस्य च ॥ २० ॥
ओषधीनां परा भूमिर्हिमवान् शैलसत्तमः ।
तस्मात् फलानि तज्जानि ग्राहयेत् कालजानि च ॥
आपूर्णरसवीर्य्याणि काले काले यथाविधि ।
आदित्यसलिलच्छायापवनप्रीणितानि च ॥

यान्यदग्धान्यपूतीनि निर्व्रणान्यगदानि च ।
तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म्म चोत्तमम् ॥ २१ ॥
पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलोन्मितान् ।
हरीतकीसहस्रञ्च त्रिगुणामलकं नवम् ॥
विदारिगन्धां बृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
विद्याद्विदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रापञ्चमं गणम् ॥
विल्वाग्निमन्थश्योणाकं काश्मर्य्यमथ पाटलीम् ।
पुनर्नवां सूर्पपर्णौं बलामेरण्डमेव च ॥
जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम् ।
शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥
इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
भागान् यथोक्तांस्तत् सर्व्वं साध्यं दशगुणेऽम्भसि ॥
दशभागावशेषन्तु पूतं तद् ग्राहयेद्रसम् ।
हरीतकीश्च ताः सर्व्वाः सर्व्वाण्यामलकानि च ॥
तानि सर्व्वाण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्च्चनैः ।
विनीय तस्मिन्निर्य्यूहे चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुष्प्याः प्लवस्य च ।
मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥
मधुकस्य हरिद्राया वचायाः कनकस्य च ।
भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मैलायास्त्वचस्तथा ॥
सितोपलासहस्रञ्च चूर्णितं तुलयाधिकम् ।
तैलस्य द्व्याढकं तत्र दद्यात् त्रीणि च सर्पिषः ॥
साध्यमौडुम्बरे पात्रे तत् सर्व्वं मृदुनाग्निना ।

ज्ञात्वा लेहमदग्धञ्च शीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥
क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्द्धं तत् सर्व्वं घृतभाजने ।
तिष्ठेत् संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥
या नोपरुन्ध्यादाहारमेवं मात्रा जरां प्रति ।
षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥
वैखानसा बालिखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
रसायनमिदं प्राश्य बभूवुरमितायुषः ॥
मुक्त्वा जीर्णं वपुश्चाग्र्यमवापुस्तरुणं वयः ।
वीततन्द्राक्लमश्वासा निरातङ्काः समाहिताः ॥
मेधास्मृतिबलोपेताश्चिररात्रं तपोधनाः ।
ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्य्यं चेरुश्चात्यन्तनिष्ठया ॥
रसायनमिदं ब्राह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
दीर्घमायुर्वयश्चाग्र्यं कामांश्चेष्टान् समश्नुते ॥ २२ ॥

इति ब्राह्मरसायनम् ।

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्ट्वा स्वेदनविधिना पयस उष्मणा सुस्विन्नमनातपशुष्कमनस्थि चूर्णयेत्। तदामलकसहस्रं स्वरसपरिपीतं स्थिरा-पुनर्नवाजीवन्ती-नागबला-ब्रह्मसुवर्च्चलामण्डूकपर्णीशतावरीशङ्खपुष्पीपिप्पलीवचाविडङ्ग-स्वयंगुप्तामृताचन्दनागुरु-मधुक-मधूकपुष्पोत्पल-पद्म-मालती-युवतीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तम्, पुनर्नागबलासहस्रपलस्वरस-परिपीतमनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रसर्पिषा वा क्षुद्र-गुडाकृतिं कृत्वा शुचौ दृढ़े घृतभाविते कुम्भे भस्मराशेरधः स्थापयेदन्तर्भूमेः पक्षं कृतरक्षाविधानमथर्व्ववेदविदा। पक्षात्यये

च्चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्तमर्द्ध-कर्षवृद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयुञ्जानोऽग्निबल-मभिसमीक्ष्य जीर्णे च षष्टिकं पयसा ससर्पिष्कमुपसेवमानो यथोक्तान् गुणान् समश्नुत इति ॥ २३ ॥

भवन्ति चात्र ।

इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥
कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
श्रुतं धारयते सत्त्वमार्षञ्चास्य प्रवर्त्तते ।
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषञ्चास्य गात्रे सम्पद्यते विषम् ॥ २४ ॥

इति ब्राह्म-रसायनद्वितीययोगः ।

बिल्वाग्निमन्थौ श्योणाकः काश्मर्य्यः पाटलिर्बला ।
पर्णाश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्कराऽगुरु ।
अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शटी ॥
मुस्तं पुनर्नवा मेदा सैला चन्दनमुत्पलम् ।
विदारीवृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥
एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात् तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥
पलद्वादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् ।

मतूष्यखण्डकायाः पूताया लेहवत् साधु साधयेत् ॥
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते समावपेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनः ॥
स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥
मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥
रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
जराकृतं रूपमपास्य सर्व्वं बिभर्त्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ २५ ॥

इति च्यवनप्राशः ।

अथामलकहरीतकीनामामलकविभीतकानामामलकहरीतकीविभीतकानां वा पलाशत्वगवनद्धानां मृदावलिप्तानां कुकूलस्विन्नानामकुलकानां पलसहस्रमुदूखले संपोथ्य दधि-घृतमधु-पलल-तैलशर्करा-संयुक्तं भक्षयेदनन्न-भुग् यथोक्तेन विधिना । तस्यान्ते यवाग्वादिभिः प्रत्यवस्थापनमभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा यवचूर्णैश्चायञ्च रसायनप्रयोगप्रकर्षो द्विस्तावदग्नि-बलमभिसमीक्ष्य प्रतिभोजनं यूषेण पयसा वा षष्टिकः ससर्पि-

ष्काऽतःपरं यथासुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात् । अनेन प्रयोगेण ऋषयः पुनर्युवत्वमवापुर्बभूवुश्चानेकवर्षशतजीविनो निर्व्विकाराः परं शरीरबुद्धीन्द्रिय-बलसमुदिताश्चेरुश्चात्यन्तनिष्ठया तपः ॥ २६ ॥ इति चतुर्थामलकरसायनम् ।

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्य्यूहेण पिप्पली-मधु-मधूक-काकोली-क्षीरकाकोल्यात्मगुप्ता-जीवकर्षभक-क्षीर-शुक्लाकल्कसंप्रयुक्तेन विदारीस्वरसेन क्षीराष्टगुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साधयित्वा प्रयुञ्जानोऽग्निबलसमां मात्रां । जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमुष्णोदकानुपानमश्नन् जराव्याधि-पापाभिचारपगतभयःशरीरबुद्धीन्द्रियबलमतुलमुपलभ्याप्रतिहत-सर्व्वारम्भः परमायुरवाप्नुयात् ॥ २७ ॥

इति पञ्चमो हरीतकीयोगः ।

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिरावचाविडङ्गामृतवल्ली-विश्वभेषजमधुकपिप्पलीसोमवल्कसिद्धेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सन्नीयामलकस्वरसपरिपीतमामलकचूर्णमयश्चूर्णचतुर्भागसम्प्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य यथोक्तेन विधिना सायं मुद्गयूषेण पयसा वा ससर्पिष्कं शालिषष्टिकमश्नीयात् । त्रिवर्षप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठति श्रुतमवतिष्ठते सर्व्वामयाःप्रशाम्यन्ति विषमविषं भवति गात्रे गात्रमश्मवत् स्थिरीभवत्यधृष्यो भूतानां भवतीति ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथामराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा ।
तथाभवन्महर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥

न जरां न च दौर्ब्बल्यं नातुर्य्यं निधनं न च।
जग्मुर्वर्षसहस्राणि रसायनपराः पुरा॥
न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते
रसायनं यो विधिवन्निषेवते।
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षरम्॥ २६॥

तत्र श्लोकः।

अभयामलकीयेऽस्मिन् षड्योगाः परिकीर्त्तिताः।
रसायनानां सिद्धानामायुर्यैरनुवर्त्तते॥ ३०॥

इति चिकित्सितेऽभयामलकीये रसायनपादः प्रथमः।

---

अथातः प्राणकामीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिदमुच्यमानममृतमिवापरमदिति-सुतहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमायुष्यमारोग्यकरं वयसःस्थापनं निद्रातन्द्राश्रमक्लमालस्यदौर्ब्बल्यापहरमनिलकफपित्त-साम्यकरं स्थैर्य्यकरमबद्धमांसहरमन्तरग्निसन्धुक्षणं प्रभावर्णस्वरोत्तमकरं रसायनविधानम्। अनेन च्यवनादयो महर्षयः पुनर्युवत्वमापुः, नारीणां चेष्टतमा बभूवुः, स्थिरसमसुविभक्तमांसाः सुसंहत-स्थिरशरीराः सुप्रसन्नबलवर्णेन्द्रियाः सर्व्वत्राप्रतिहतपराक्रमाः सर्व्वक्लेशसहाश्च॥ २॥

सर्व्वे शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याद्दाहाराद्म्ललवण-कटुक-क्षार-शुष्कशाकमाष-तिलपललपिष्टान्नभोजिनां विरूढनवशूक-

शमीधान्यविरुद्धासात्म्यरूक्षाराभिष्यन्दिभोजिनां क्लिन्नगुरु-पूतिपर्य्युषितभोजिनां विषमाशनाध्यशनप्रियाणां दिवास्वप्नस्त्री-मद्यनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामसंक्षोभितशरीराणां भयक्रोध-शोकलोभमोहायासबहुलानाम्। अतोनिमित्ताद्धि शिथिलीभवन्ति मांसानि विमुच्यन्ते सन्धयो विदह्यते रक्तं विष्यन्दते चानल्पं मेदो न सन्धीयतेऽस्थिषु मज्जा शुक्रं न प्रवर्त्तते क्षय-मुपैत्योजः, स एवंभूतो ग्लायति सीदति निद्रातन्द्रालस्यसम-न्वितो निरुत्साहः श्वसिति। असमर्थश्चेष्टानां शारीरमानसीनां नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणामधिष्ठानभूतो न सर्व्वमायु-रवाप्नोति। तस्मादेतान् दोषानवेक्षमाणः सर्व्वान् यथोक्तान-हितानपास्याहारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमर्हति ॥ ३ ॥

इत्युक्त्वा भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच। आमलकानां सुभूमिजानां कालजानामनुपहतगन्धवर्णरसानामापूर्णरसप्रमाण-वीर्य्याणां स्वरसेन पुनर्नवाकल्कपादसंप्रयुक्तेन सर्पिषः साध-येदाढ़कम्। अतःपरं विदारीस्वरसेन जीवन्तीकल्कप्रयुक्तेन। अतःपरं चतुर्गुणेन पयसा बलातिबलाकषायेण शतावरीकल्क-संप्रयुक्तेन। अनेन क्रमेणैकं शतपाकं सहस्रपाकं वा शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसंप्रयुक्तं सौवर्णे राजते मार्त्तिके वा शुचौ दृढ़े घृतभाविते कुम्भे स्थापयेत्। तद्‌यथोक्तेन विधिना यथाग्नि प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्। जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिक-मश्नीयात्। अस्य प्रयोगाद्वर्षशतं वयोऽजरं तिष्ठति श्रुतमव-तिष्ठते सर्व्वामयाः प्रशाम्यन्त्यप्रतिहतगतिः स्त्रीष्वपत्यवान् भवति ॥ ४ ॥

भवति चात्र ।

बृहच्छरीरं गिरिसारसारं स्थिरेन्द्रियञ्चातिबलेन्द्रियञ्च ।
अधृष्यमन्यैरतिकान्तरूपं प्रशस्तपूजासुखचित्तभाक् च ॥
बलं महद्वर्णविशुद्धिरग्र्या स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।
भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरञ्च समश्नतो योगमिमं नरस्य ॥ ५ ॥

इत्यामलकघृतम् ।

आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तं पलाशतरुभस्मनः क्षारोदकोत्तरं तिष्ठेत्, तदनुगतक्षारोदकमनातपशुष्कमनस्थि-चूर्णीकृतं चतुर्गुणाभ्यां मधुसर्पिर्भ्यां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भाग-सम्प्रयुक्तं घृतभाजनस्थं षण्मासान् स्थापयेदन्तर्भूमेस्तस्योत्तर-कालमग्निबलसमां मात्रां खादेत् पौर्व्वाह्णिकः प्रयोगः, सात्म्यपथ्यश्चाहारविधिर्नापराह्णिकः । अस्य प्रयोगाद्वर्षशत-मजरं वयस्तिष्ठतीति समं पूर्व्वेण ॥ ६ ॥ इत्यामलकावलेहः ।

आमलकचूर्णाढ़कमेकविंशतिरात्रमामलकसहस्रस्वरसपरि-पीतं मधुघृताढ़काभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतमष्टभागपिप्पलीकं शर्करा-चूर्णचतुर्भागसम्प्रयुक्तं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात् तद्वर्षान्ते सात्म्यपथ्याशी प्रयोजयेत् । अस्य प्रयोगाद्वर्षशत-मजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्व्वेण ॥ ७ ॥

इत्यामलकचूर्णम् ।

विड़ङ्गतण्डुलचूर्णानामाढ़कं पिप्पलीतण्डुलानामध्यर्द्धाढ़कं सितोपलासर्पिस्तैलमध्वाढ़कैः षड्भिरेकीकृतं घृत-भाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशाविति सर्व्वं समानं पूर्व्वेण यावदाशीः ॥ ८ ॥

इति विड़ङ्गावलेहः ।

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुद्वमन्त्यामारण्यगोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत् । तानि सुस्विन्नशीतान्युद्धृतकुलकान्यापोथ्याढ़केन पिप्पलीचूर्णानामाढ़केन च विड़ङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यर्द्धेन चाढ़केन शर्करा-चूर्णानां द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढ़काभ्यां तैलस्य मधुनः सर्पिषश्च संयोज्य शुचौ दृढ़े घृतभाविते कुम्भे स्थापयेदेकविंशतिरात्रमत ऊर्द्धं प्रयोगः । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समं पूर्व्वेण ॥ ९ ॥ इत्यामलकावलेहोऽपरः ।

धन्वनि कुशास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्ण-मृत्तिके वा व्यपगतविषश्वापदपवनसलिलाग्निदोषे कर्षण-वल्मीकश्मशानचैत्योषरावसथवर्ज्जिते देशे यथर्त्तुसुखपवनसलिलादित्यसेविते जातान्यनुपहतान्यनध्यारूढ़ान्यबालान्यजीर्णान्यविगतवीर्य्याणि शीर्ण-पुराण-पर्णान्यसञ्जातफलानि तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवार्च्चनः स्वस्ति वाचयित्वा द्विजातीन् सुमुहूर्त्ते नागबलामूलान्युद्धरेत् । तेषां सुप्रक्षालितानां त्वक्पिण्डमाम्रमात्रमक्षमात्रं वा श्लक्ष्णपिष्टमालोड्य पयसा प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्, चूर्णीकृतानि वा पिबेत् । पयसा मधुसर्पिर्भ्यां वा संयोज्य भक्षयेत् । जीर्णे च क्षीर-सर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमश्नीयात् । संवत्सरप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति सर्व्वं समानं पूर्व्वेण ॥ १० ॥

इति नागबलारसायनम् ।

बलातिबलाचन्दनागुरुधवतिनिशखदिरशिंशपासनस्वरसाः पुनर्नवान्तास्त्वोषधयो दश ये वयःस्थापना व्याख्यातास्तेषां स्वरसा

नागबलावत्। स्वरसानामलाभे त्वयं स्वरसविधिश्चूर्णानामाढ़कमाढ़कमुदकस्याहोरात्रस्थितं मृदितपूतं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ ११ ॥

भल्लातकान्यनुपहतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमाणवीर्य्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुक्रे शुचौ वा मासे संगृह्य यवपल्ले माषपल्ले वा निधापयेत्। तानि चतुर्म्मासस्थितानि सहसि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारभेत शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः। पूर्व्वं दश भल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनाम्भसा साधु साधयेत्। तेषां रसमष्टभागावशेषं पूतं सपयस्कं पिवेत् सर्पिषान्तर्म्मुखमभ्यज्य। तान्येकैकभल्लातकोत्कर्षापकर्षेण दश भल्लातकान्यात्रिंशत् प्रयोज्यानि। नातःपरमुत्कर्षः प्रयोगविधानेनासहस्रपर एव भल्लातकप्रयोगः। जीर्णे च सर्पिषा पयसा शालिषष्टिकाशनमुपचारः प्रयोगान्ते च द्विस्तावत् पयसैवोपचारः। तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्व्वेण ॥ १२ ॥ इति भल्लातकक्षीरम्।

भल्लातकानां जर्ज्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्य दृढ़स्योपरि कुम्भस्यारोप्योडुपेन पिधाय कृष्णमृत्तिकावलिप्तं गोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत् तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्यते ततोऽष्टभागमधुसम्प्रयुक्तं द्विगुणघृतमद्यात्। तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्व्वेण ॥ १३ ॥ इति भल्लातकक्षौद्रम्।

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण शतपाकं कुर्य्यादिति समानं पूर्व्वेण ॥ १४ ॥ इति भल्लातकतैलम्।

भल्लातकक्षीरं भल्लातकक्षौद्रं भल्लातकतैलमेवं गुड़भल्लातकं भल्लातकयूषो भल्लातकसर्पिर्भल्लातकपललं भल्लातकशक्तवो भल्लातकलवणं भल्लातकतर्पणमिति भल्लातकविधानमुक्तम् ॥१५॥

इति भल्लातकविधिः ।

भवन्ति चात्र ।

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥
एते दशविधास्त्वेषां प्रयोगाः परिकीर्त्तिताः ।
रोगप्रकृतिसात्म्यज्ञस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥
कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाग्निवर्द्धनम् ॥
प्राणकामाः पुरा जीर्णाश्च्यवनाद्या महर्षयः ।
रसायनैः शिवैरेतैर्बभूवुरमितायुषः ॥
ज्ञानं तपो ब्रह्मचर्य्यमध्यात्मं ध्यानमेव च ।
दीर्घायुषो यथाकामं संभृत्य त्रिदिवं गताः ॥
तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।
रसायनविधिः सेव्यो विधिवत् सुसमाहितैः ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः ।

रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा ।
निर्द्दिष्टाः प्राणकामीये सप्त चैवं दशर्षिणा ॥ १७ ॥

इति चिकित्सिते प्राणकामीये रसायनपादो द्वितीयः ।

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्धृतास्थ्नां शुष्क-चूर्णितानां माघे फाल्गुने वा मासे त्रिःसप्तकृत्वः स्वरसपरिपीतानां पुनः शुष्कचूर्णीकृतानामाढ़कमेकं ग्राहयेत्। अथ जीवनीयानां बृंहणीयानां स्तन्यजननानां शुक्रवर्द्धनानां वयःस्थापनानां षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तानामौषधगणानां चन्दनागुरुधवखदिरशिंशपासनसाराणाञ्चाणुशश्छिन्नानां चिप्ानामभयाविभीतकपिप्पलीवचाचव्यचित्रकविड़ङ्गानाञ्च समस्तानामाढ़कमेकं दशगुणेनाम्भसा साधयेत्। तस्मिन्नाढ़कावशेषे रसे सुपूते तान्यामलकचूर्णानि दत्त्वा गोमयाग्निभिर्वंशविदलशरतेजनाग्निभिर्वा साधयेत्। यावदपनयाद्रसस्य तमनुपदग्धमुपहृत्यायसीषु पात्रीष्वास्तीर्य्य शोषयेत्। सुशुष्कं तत् कृष्णाजिनस्योपरि दृषदि श्लक्ष्णपिष्टमयःस्थाल्यां निधापयेत् सम्यक्। तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभागसम्प्रयुक्तं मधुसर्पिर्भ्यामग्निबलमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ २ ॥

तत्र श्लोकाः।

एतद्रसायनं पूर्व्वं वशिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः।
यमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरन्ये च तद्विधाः॥
प्रयुज्य प्रयता मुक्तश्रमव्याधिजराभयाः।
यावदैच्छंस्तपस्तेपुस्तत्प्रभावान्महाबलाः॥
तपसा ब्रह्मचर्य्येण ध्यानेन प्रशमेन च।
रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा॥

स्थिता महर्षयः पूर्व्वं न हि किञ्चिद्रसायनम् ।
ग्राम्याणामन्यकार्य्याणां सिद्धिश्चाप्रयतात्मनाम् ॥
इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वार्षसहस्रिकम् ।
जराव्याधिप्रशमनं बुद्वीन्द्रियबलप्रदम् ॥ ३ ॥

इत्यामलकायसं ब्रह्मारसायनम् ।

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत् सदा ।
सावित्रीं मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥
संवत्सरान्ते पौषीं वा माघीं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।
त्र्यहोपवासी शुक्लस्य प्रविश्यामलकीवनम् ॥
बृहत्फलाढ्यमारुह्य द्रुमं शाखागतं फलम् ।
गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मामृतागमात् ॥
तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।
शर्कराममधुकल्पानि स्नेहवन्ति मृदूनि च ॥
भवन्त्यमृतसंयोगात् तानि यावन्ति भक्षयेत् ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः ॥
सौहित्यमेषां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।
स्वयञ्चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक् च रूपिणी ॥ ४ ॥

इति केवलामलकरसायनम् ।

त्रिफलाया रसे मूत्रे गवां क्षारे च लावणे ।
क्रमेण चेङ्गुदीक्षारे किंशुकक्षार एव च ॥
तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वह्निवर्णानि वापयेत् ।
चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधसमानि च ॥
ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥
युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविते ।
संवत्सरं निधेयानि यवपल्ले तथैव च ॥
दद्यादालोड़नं मासे सर्व्वत्रालोड़यन् बुधः ।
संवत्सरात्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥
प्रातःप्रातर्बलापेक्षी सात्म्यं जीर्णे च भोजनम्।
एष एव च लोहानां प्रयोगः संप्रकीर्त्तितः ॥
अनेनैव विधानेन हेम्नश्च रजतस्य च ।
आयुःप्रकर्षकृत् सिद्धः प्रयोगः सर्व्वरोगनुत् ॥
नाभिघातैर्न चातङ्कैर्जरया न च मृत्युना ।
स बाध्यः स्याद्गजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ॥
धीमान् यशस्वी वाक्सिद्धः श्रुतधारी महाबलः ।
भवेत् समां प्रयुञ्जानो नरो लौहरसायनम् ॥ ५ ॥

इति लोहादिरसायनम् ।

ऐन्द्री मत्स्याक्षिको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्च्चला ।
पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥
एषां त्रियवकान् भागान् हेमसर्पिर्विषैर्विना ।
द्वौ यवौ तत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ॥
सर्पिषश्च पलं दद्यात् तदैकध्यं प्रयोजयेत् ।
घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीर्णे चान्नं प्रशस्यते ।
जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
आयुष्यं पौष्टिकं बल्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
परमोजस्करञ्चैतत् सिद्धमैन्द्रं रसायनम् ॥

नैनत् प्रसहते कृत्या नालक्ष्मीर्न विषं न रुक् ॥
श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः प्लीहा पुराणो विषमज्वरश्च ।
मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥६॥

इत्यैन्द्ररसायनम् ।

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥७॥

इति मेध्यरसायनानि ।

पञ्च षट् सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥
तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्व्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥
प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैषिणा ।
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयान् ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैस्वर्य्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ॥ ८ ॥

इति पिप्पलीरसायनम् ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।
बर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥
पिष्टास्ता बलिभिः सेव्याः शृता मध्यबलैर्नरैः ।

शीतीकृता ह्रस्वबलैर्योज्या दोषामयान् प्रति ॥
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्त्तिताः ।
प्रयोगो यस्त्रिपर्य्यन्तः स कनीयान् स चाबलैः ॥
वृंहणं स्वर्य्यमायुष्यं प्लीहोदरविनाशनम् ॥
वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥ ९ ॥

इति वर्द्धमानपिप्पलीरसायनम् ।

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ते द्वे विभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्य्यामलकानि च ॥
प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ १० ॥

इति त्रिफलानां रसायनम् ।

त्रैफलेनायसीं पत्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमाहोरात्रिकं लेपं पिवेत् चौद्रोदकाप्लुतम् ॥
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चैव समाः शतम् ॥ ११ ॥

इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

मधुकेन तुगाचीर्य्या पिप्पल्या चौद्रसर्पिषा ।
त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ १२ ॥

इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

सर्व्वलौहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।
विड़ङ्गपिप्पलीभ्याञ्च त्रिफला लवणेन च ॥
संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।
भवत्यायुष्प्रदा धन्या जरारोगनिवर्हिणी ॥ १३ ॥

इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

अनम्लञ्च कषायञ्च कटु पाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ॥
हेम्नश्च रजतात् ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि ।
रसायनं तद्विधिभिस्तद्वृष्यं तच्च रोगनुत् ॥
वातपित्तकफघ्नैस्तु निर्य्यूहैस्तत् सुभावितम् ।
वीर्य्योत्कर्षं परं याति सर्व्वैरेकैकशोऽपि वा ॥
प्रक्षिप्योद्धृतमप्येनं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णीकृतैः सह ।
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुःसुखान्वितम् ॥
जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम् ।
मेधास्मृतिकरं बल्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥
प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च सप्तकः ।
निर्द्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ॥
पलमर्द्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता ॥ १४ ॥
जातेर्विशेषं सविधिं तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।
हेमाद्याः सूर्य्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ॥
जत्वाभं मृदुमृत्स्नाभं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥
मधुरश्च सतिक्तश्च जवापुष्पनिभश्च यः ।
कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निस्रवः ॥
रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादुर्विपच्यते ।
ताम्रस्य बर्हिकण्ठाभस्तिक्तोष्णः कटु पच्यते ॥
यस्तु गुग्गुलुकाभासस्तिक्तको लवणान्वितः ।

कटुर्विपाके शीतश्च सर्व्वश्रेष्ठः स चायसः ॥
गोमूत्रगन्धयः सर्व्वे सर्व्वकर्म्मसु यौगिकाः।
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते ॥
यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु।
विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥
शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च।
वर्ज्जयेत् सर्व्वकालन्तु कुलत्थान् परिवर्ज्जयेत् ॥
ते ह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनो भेदनाः परम्।
लोकदृष्टास्ततस्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥

पयांसि शुक्तानि रसाः सयूषास्तोयं समूत्रं विविधाः कषायाः।
आलोड़नार्थं गिरिजस्य शस्तास्तेते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्यकार्य्यं ॥
न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः शिलाह्वयं यं न जयेत् प्रसह्य।
तत्कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्ज्जां विपुलां ददाति ॥ १५

इति शिलाजतुरसायनम्।

तत्र श्लोकः।

करप्रचितिके पादे दश षट् च महर्षिणा।
रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥ १६ ॥

इति चिकित्सिते करप्रचितीयो नाम रसायनपादस्तृतीयः।

अथात आयुर्व्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

ऋषयः खलु कदाचिच्छालीना यायावराश्च ग्राम्यौषध्याहाराः सन्तः साम्पन्निका मन्दचेष्टा नातिकल्याणाश्च प्रायेण बभूवुः । ते सर्व्वासामितिकर्त्तव्यतानामसमर्थाः सन्तो ग्राम्यवासकृतं दोषं मत्वा पूर्व्वनिवासमपगतग्राम्यदोषं मत्वा शिवं पुण्यमुदारं मेध्यमगम्यमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्व्वयक्षकिन्नरानुचरितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिसिद्धचारणानुचरितं दिव्यतीर्थौषधिप्रभवमतिशरण्यं हिमवन्तममराधिपतिगुप्तं जग्मुर्भृग्वङ्गिरोऽत्रिवशिष्ठकश्यपागस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमप्रभृतयो महर्षयः ॥ २ ॥

तानिन्द्रः सहस्रदृगमरवरोऽब्रवीत् स्वागतं ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्य्यं वैवर्ण्यञ्च ग्राम्यवासकृतमसुखमसुखानुबन्धञ्च । ग्राम्यो हि वासो मूलमशस्तानां तत् कृतः पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानां स्वशरीरमरक्षिभिः । कालश्चायमायुर्व्वेदोपदेशस्य ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्व्वेदमश्विनौ मह्यं प्रायच्छतां, प्रजापतिरश्विभ्याम्, प्रजापतये ब्रह्मा, प्रजानामल्पमायुर्ज्जराव्याधिबहुलमसुखमसुखानुबन्धम्, अल्पत्वादल्पतपोदमनियमदानाध्ययनसञ्चयं मत्वा, पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनमूर्ज्जस्करममृतं शिवं शरण्यमुदारं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्त्युपधारयितुं प्रकाशयितुञ्च प्रजानुग्रहार्थमार्षं ब्रह्म च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं, ब्राह्ममक्षयं

कर्म्मेति तत् श्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व्व एवामरवर-मृगभिस्तुष्टुवुः प्रहृष्टास्तद्वचनमभिननन्दुश्चेति ॥ ३ ॥

अथेन्द्रस्तदायुर्व्वेदामृतमृषिभ्यः संक्रम्योवाचैतत् सर्व्व-मनुष्ठेयम्। अयञ्च शिवःकालो रसायनानां दिव्याश्चौषधयो हिमवतः प्रभवाः प्राप्तवीर्य्याः ॥ ४ ॥

तद्यथा -ऐन्द्री ब्राह्मी पयस्या चीरपुष्पी श्रावणी महा-श्रावणी शतावरी विदारी जीवन्ती पुनर्नवा नागबला स्थिरा वचा छत्रातिच्छत्रा मेदा महामेदा जीवनीयाश्चान्याः पयसा प्रयुक्ताः षण्मासात् परममायुर्वयश्च तरुणमनामयत्वं स्वरवर्ण-सम्पदमुपचयं मेधां स्मृतिमुत्तमबलमिष्टांश्चापरान् भावानाव-हन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥ इतीन्द्रोक्तं रसायनम्।

ब्रह्मसुवर्च्चला नामौषधिर्या हिरण्यचीरा पुष्करसदृशपत्रा। आदित्यपर्णी नामौषधिर्या सूर्य्यकान्तेति विज्ञायते सुवर्णवर्ण-चीरा सूर्य्यमण्डलाकारपुष्पा च। नारी नामौषधिरश्वबलेति विज्ञायते या पुनरजसदृशपत्रा। काष्ठगोधा नामौषधिर्गोधा-कारा। सर्पा नामौषधिः सर्पाकारा। सोमो नामौषधिराजः पञ्चदशपर्णः स सोम इव हीयते वर्द्धते च। पद्मा नामौषधिः पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा च। अजानामौषधिरजशृङ्गीति विज्ञायते। नीला नामौषधिस्तु नीलचीरा नीलपुष्पा लता-प्रतानबहुला। इत्यासामष्टानामोषधीनां यां यामेवौषधिं लभते तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहित्यं गत्वा स्नेहभाविताया-मार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां दिग्वासाः शयीत। तत्र प्रलीयते षण्मासेन पुनः सम्भवति। तस्याजं पयः प्रत्यवस्थापनम्।

पयसासीन देवतानुकारी भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभिः, स्वयञ्चास्य सर्व्ववाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यञ्चास्य चक्षुः श्रोत्रं भवति योजनसहस्रगतिर्दशवर्षसहस्राण्यायुरनुपद्रवञ्चेति ॥ ६ ॥ इति द्रोणीप्रावेशिकरसायनम् ।

भवन्ति चात्र ।

दिव्यानामोषधीनां यः प्रभावः स भवद्विधैः ।
अशक्यः सोढुमशक्यस्तु स्यात् सोढुमकृतात्मभिः ॥
ओषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च कर्म्मणि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्व्वमेवोपपत्स्यते ॥
वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः ।
शक्या ओषधयो ह्येताः सेवितुं विषयाभिज्ञाः ॥
तासु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन निकर्म्मणा ।
मृदुवीर्य्यतया तासां विधिर्ज्ञेयः स एव तु ॥ ७ ॥
पर्य्येष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुखार्थिनः ।
रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥
बल्यानां जीवनीयानां वृंहणीयाश्च या दश ।
वयसः स्थापनानाञ्च खदिरस्यासनस्य च ॥
खर्ज्जूराणां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च ।
मृद्वीकानां विडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च ॥
शतावर्य्याः पयस्याया: पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
ऋद्ध्या नागबलायाश्च हरिद्राया धवस्य च ॥
त्रिफलाकण्टकार्य्योश्च विदार्य्याश्चन्दनस्य च ।
इक्षूणां शरमूलानां श्रीपर्णास्तिनिशस्य च ॥

रसाः पृथक् पृथक् ग्राह्याः पलाशचार एव च ।
एषां पलोन्मितान् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥
द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत् साध्यं सर्व्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत् ॥
तत्रामलकचूर्णानामाढ़कं घृतभावितम् ।
स्वरसेनैव दातव्यं चौद्रस्याभिनवस्य च ॥
शर्कराचूर्णपात्रञ्च प्रस्थमेकं प्रदापयेत् ।
तुगाचीर्य्याः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संमूर्च्छितञ्च तत् ।
सुचौचे मार्त्तिके कुम्भे मासार्द्धं घृतभाविते।
मात्रामग्निसमां तस्य तत ऊर्द्धं प्रयोजयेत् ॥
हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुक्तावैदूर्य्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥
प्रक्षिप्य षोड़शीं मात्रां विहायायासमैथुनम् ।
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं चीरसर्पिषा ॥
सर्व्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ॥
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ।
परमूर्ज्जस्करञ्चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्व्ववाग्योगतप्रदम् ॥
सिद्धार्थताञ्चाभिनवं वयश्च प्रजाप्रियत्वञ्च यशश्च लोके ।
प्रयोक्तुमिच्छद्भिरिदं यथावद्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्य्यम् ॥८

इतीन्द्रोक्तरसायनमपरम् ।

समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।
कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्य्यमारुतिको विधिः ।
ताभ्यां श्रेष्ठतरः पूर्व्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥ ९ ॥
रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्य्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १० ॥
सत्यवादिनमक्रोधं निवृत्तं मद्यमैथुनात् ।
अहिंसकमनायासं प्रशान्तं प्रियवादिनम् ।
जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ॥
देवगोब्राह्मणाचार्य्यगुरुवृद्धार्च्चने रतम् ।
आनृशंस्यपरं नित्यं नित्यं कारुण्यवेदिनम् ॥
समजागरणस्वप्नं नित्यं क्षीरघृताशिनम् ।
देशकालप्रमाणज्ञं युक्तिज्ञमनहङ्कृतम् ॥
शस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रवलेन्द्रियम् ।
उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम् ।
धर्म्मशास्त्रपरं विद्यान्नरं नित्यरसायनम् ॥
गुणैरेतैः समुदितैः प्रयुङ्क्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्व्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ॥ ११ ॥
यथास्थूलमनिर्व्वाह्य दोषान् शारीरमानसान् ।
रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ १२ ॥
योगा ह्यायुःप्रकर्षार्था जरारोगनिवर्हणाः ।
मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥ १३ ॥
तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्व्वमेव कृतात्मसु ।
अरुजेभ्योऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ॥ १४ ॥
ये रसायनसंयोगा वृष्या योगाश्च ये मताः ।

यच्चौषधं विकाराणां सर्व्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥
प्राणाचार्य्यं बुधस्तस्माद्धीमन्तं वेदपारगम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥ १५ ॥
अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥
प्रशीर्णा दशनाः पुष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
वज्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
चिकित्सितस्तु शीतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ॥
सोमाच्चिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ।
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ॥
वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ।
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्म्मभिर्भिषगुत्तमौ ॥
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ।
ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ॥
धूमाश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ।
प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्नुते ॥
सौत्रामण्याञ्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ।
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ॥
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ।
अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ॥
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥ १६ ॥
मृत्युव्याधिजरावश्यैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
किं पुनर्भिषजो मर्त्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ १७ ॥

शीलवान् मतिमान् युक्तस्त्रिजातिः शास्त्रपारगः ।
प्राणिभिर्गुरुवत् पूज्यः प्राणाचार्य्यः स हि स्मृतः ॥ १८ ॥
विद्यासमाप्तौ भिषजस्तृतीया जातिरुच्यते ।
अश्नुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्व्वजन्मना ॥
विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्षमथापि वा ।
ध्रुवमाविशति ज्ञानात् तस्माद्वैद्यस्त्रिजः स्मृतः ॥ १९ ॥
नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्य्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ २० ॥
चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वासंश्रुत्य मानवः ।
नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥
भिषगप्यातुरान् सर्व्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ॥
आबाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन् धर्म्ममनुत्तमम् ॥ २१ ॥
धर्म्मार्थञ्चार्थकामार्थमायुर्व्वेदो महर्षिभिः ।
प्रकाशितो धर्म्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमक्षरम् ॥
नात्मार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।
वर्त्तते यश्चिकित्सायां स सर्व्वमतिवर्त्तते ॥ २२ ॥
कुर्व्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ २३ ॥
दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतः क्षयम् ।
छित्त्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितञ्च प्रयच्छति ॥
धर्म्मार्थदाता सदृशस्तस्य नेहोपलभ्यते ।
न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ।
परो भूतदया धर्म्म इति मत्वा चिकित्सया ।

वर्त्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ।

आयुर्व्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधिविधिः शुभः।
अमृतात्यान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥
सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेश्वरः।
आयुर्व्वेदसमुत्थाने तत्सर्व्वं सम्प्रकाशितम् ॥

इति चिकित्सिते आयुर्व्वेदसमुत्थानीयो रसायनपादश्चतुर्थः।
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
रसायनो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

## द्वितीयोऽध्यायः।

### वाजीकरणपादः।

अथातः संयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥१॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान्।
तदायत्तौ हि धर्म्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ॥
पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रयाः।
वाजीकरणमग्र्यञ्च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥ २ ॥
इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन व्यवस्थिताः ॥
सङ्घातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते।

सर्वाश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकः ॥ ३ ॥
स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ।
धर्म्मार्थौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥
सुरूपा यौवनस्था या लक्षणैर्या विभूषिता ।
या वश्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ॥ ५ ॥
नानाभक्त्या तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ।
तं तं प्राप्य विवर्द्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ॥ ६ ॥
वयोरूपवचोहावैर्या यस्य परमाङ्गना ।
प्रविशत्याशु हृदयं दैवाद्वा कर्म्मणोऽपि वा ॥
हृदयोत्सवरूपा या या समानमनःशया ।
समानसत्त्वा या वश्या या यस्य प्रीयते प्रियैः ॥
या पाशभूता सर्व्वेषामिन्द्रियाणां परैर्गुणैः ।
यया वियुक्तो निःस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ॥
यस्या ऋते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ।
शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥
याति यां प्राप्य विस्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव याम् ।
अपूर्व्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ॥
गत्वा गत्वापि बहुशो यां तृप्तिं नैव गच्छति ।
सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ॥ ७ ॥
अतुल्यगोत्रां वृष्याच्च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ।
शुद्धस्नातां व्रजेन्नारीमपत्यार्थी निरामयः ॥ ८ ॥
अच्छायश्चैकशाखश्च निष्फलश्च यथा द्रुमः ।
अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥

चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः।
निष्फलस्तृणपूलीति ज्ञातव्यः पुरुषाकृतिः॥
अप्रतिष्ठश्च नग्नश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना।
मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते॥ ९॥
बहुमूर्त्तिर्बहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रियः।
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्वात्मा च बहुप्रजः॥
मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्य्यवानयम्।
बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः॥
प्रीतिर्बलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभवः कुलम्।
यशो लोकाः सुखोदर्कास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिताः॥
तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान्।
वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छन् कामसुखानि च॥ १०॥
उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्य्यापत्यविवर्द्धनान्।
वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम्॥ ११॥
शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुं सेक्षुवालिकम्।
शतावरीं पयस्यांञ्च विदारीं कण्टकारिकाम्॥
जीवन्तीं जीवकं मेदां वीराञ्चर्षभकं बलाम्।
ऋद्धिं गोक्षुरकं रास्नामात्मगुप्तां पुनर्नवाम्॥
पृथक् त्रिपलिकान् कृत्वा माषाणामाढ़कं नवम्।
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागञ्च शेषयेत्॥
तत्र पेष्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली।
आत्मगुप्ता मधूकानि खर्ज्जूराणि शतावरी॥
विदार्य्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक्।

सर्पिषश्चाढ़कं दद्यात् क्षीरद्रोणञ्च तद्भिषक् ॥
साधयेद् घृतशेषञ्च सुपूतं योजयेत् पुनः ।
शर्करायास्तुगाक्षीर्य्याश्चूर्णैः प्रस्थोन्मितैर्भिषक् ॥
पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ।
त्वगेलाकेशराणाञ्च चूर्णैरर्द्धपलोन्मितैः ॥
मधुनः कुड़वाभ्याञ्च द्वाभ्यां तत् कारयेद् भिषक् ।
पलिका गुड़िकाः कृत्वा ता यथाग्नि प्रयोजयेत् ॥
एष वृष्यः परो योगो वृंहणो बलवर्द्धनः ।
अनेनाश्व दुर्वोदीर्णो लिङ्गमर्पयते स्त्रियाम् ॥ १२ ॥

इति वृंहणी गुड़िका ।

माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाढ़कं नवम् ।
जीवकर्षभकौ वीरां मेदामृद्धिं शतावरीम् ॥
मधुकञ्चाश्वगन्धाञ्च साधयेत् कुड़वोन्मिताम् ।
रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं प्रस्थमिक्षुरसस्य च ॥
विदारीणां रसप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्य्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ।
भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ॥
पलं पूर्व्वमतो लीढ़ा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।
य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेफसश्चोत्तमं बलम् ॥ १३ ॥

इति वाजीकरणं घृतम् ।

शर्करा माषविदलास्तुगाक्षीरी पयो घृतम् ।
गोधूमचूर्णषष्ठानि सर्पिःपूपकारिकां पचेत् ॥

तां नातिपक्वां मृदितां कौक्कुटे मधुरे रसे ।
सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णे यथा सान्द्रीभवेद्रसः ॥
एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्द्धनः ।
अनेनाश्व इवोदीर्णबलो लिङ्गं समर्पयेत् ॥
शिखितित्तिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ॥ १४ ॥

इति वाजीकरणपिण्डरसाः ।

घृतं माषान् सबस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
भर्ज्जयेत् तं रसं पूतं फलाम्लं नवसर्पिषि ॥
ईषत् सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
एष वृष्यश्च बल्यश्च वृंहणश्च रसोत्तमः ॥ १५ ॥

इति वृष्यरसाः ।

चटकांस्तित्तिरिरसे तित्तिरीन् कौक्कुटे रसे ।
कुक्कुटान् बार्हिणरसे हांसे बर्हिणमेव च ॥
नवसर्पिषि सन्तप्तान् फलाम्लान् कारयेद्रसान् ।
मधुरान् वा यथासात्म्यं गन्धाढ्यान् बलवर्द्धनान् ॥ १६ ॥

इत्यनेकवृष्यरसाः ।

तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिवेत् पयः ।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥ १७ ॥

इति वृष्यमांसम् ।

माषयूषेण यो भुक्त्वा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
पयः पिवति रात्रिं स कृत्स्नां जागर्त्ति वेगवान् ॥ १८ ॥

इति वृष्यमाषः ।

न ना स्वपिति रात्रीषु नित्यस्तब्धेन च शेफसा ।
तृप्तः कुक्कुटमांसानां भृष्टानां नक्ररेतसि ॥ १९ ॥

इति वृष्यशुक्ररसः ।

निःस्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिषि भक्षयेत् ।
हंसबर्हिणदक्षाणां चैवमण्डानि भक्षयेत् ॥ २० ॥

इत्यन्यो वृष्यरसः ।

भवतश्चात्र ।

स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदाद्यं हि तदत्ति काले ।
वृषायते तेन परं मनुष्यस्तद्बृंहणञ्चैव बलप्रदञ्च ॥
तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्य्यं
बलानुरूपं न हि सिद्धियोगाः ।
सिध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ताः
क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगाः ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यच्च चैव या ।
ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवताञ्च ये ॥
दश पञ्च च संयोगा वीर्य्यापत्यविवर्द्धनाः ।
उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिबलप्रदाः ॥ २२ ॥

इति चिकित्सिते संयोगशरमूलीयो वाजीकरणपादः प्रथमः ।

अथात आसिक्तक्षीरीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

आसिक्तक्षीरमापूर्णमशुष्कं शुकषष्टिकम्।
उदूखले समापोथ्य पीड़येत् क्षीरमर्दितम्॥
क्षुणं विमृदितं क्षीरे पीड़येत् सुसमाहितः।
गृहीत्वा तं रसं पूतं गव्येन पयसा सह॥
बीजानामात्मगुप्ताया धान्यमाषरसेन च॥
बलायाः शूर्पपर्ण्योश्च जीवन्त्या जीवकस्य च।
ऋष्यर्षभककाकोली श्वदंष्ट्रा मधुकस्य च॥
शतावर्य्या विदार्य्याश्च द्राक्षाखर्ज्जूरयोरपि।
संयुक्तं मात्रया वैद्यः साधयेत् तत्र चावपेत्॥
तुगाक्षीर्य्याः समाषाणां शालीनां षष्टिकस्य च।
गोधूमानाञ्च चूर्णानि यैः स सान्द्रीभवेद्रसः॥
सान्द्रीभूतञ्च तं कुर्य्यात् प्रभूतमधुशर्करम्।
गुड़िका बदरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि भर्ज्जयेत्॥
ता यथाग्नि प्रयुञ्जानः क्षीरमांसरसाशनः।
पश्यत्यपत्यं विपुलं वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम्॥ २॥

इत्यपत्यकरा षष्टिकादिगुड़िका।

चटकानां सहंसानां दक्षाणां शिखिनां तथा।
शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत्॥
गव्यं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि।

षष्टिकानाञ्च चूर्णानि चूर्णं गोधूममेव च ॥
एभिः पूपलिकाः कार्य्याः शष्कुल्यो वर्त्तिकास्तथा।
पूपाधानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ॥
एषां प्रयोगाद्भक्ष्याणां स्तब्धेनापूर्णरेतसा।
शेफसा वाजिवद् याति यावदिच्छं स्त्रियो नरः ॥ ३ ॥

इति वृष्यपूपलिकादियोगः।

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्ज्जूराणि शतावरीम्।
शृङ्गाटकानि मृद्वीकां साधयेत् प्रस्थसम्मितम् ॥
क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत् प्रस्थावशेषितम्।
शुद्धेन वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्य्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च।
तत् पाययेत सक्षौद्रं षष्टिकान्नञ्च भोजयेत् ॥
जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति।
नरोऽपत्यं सुविपुलं युवेव च स हृष्यति ॥ ४ ॥

इत्यपत्यकरः स्वरसः।

खर्ज्जूरीमस्तकं माषान् पयस्यां सशतावरीम्।
खर्ज्जूराणि मधूकानि मृद्वीकामजड़ाफलम् ॥
पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिलाढ़के।
तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥
क्षीरशेषेण तेनाद्यात् घृताढ्यं षष्टिकौदनम्।
सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः ॥ ५ ॥

इति वृष्यक्षीरम्।

जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
खर्ज्जूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥
शृङ्गाटकीं विदारीञ्च नवं सर्पिः पयो जलम् ।
सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्कराक्षौद्रपादिकम् ॥
षष्टिकान्नेन संयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
वृष्यं बल्यञ्च वर्णञ्च कण्ठ्यं बृंहणमुत्तमम् ॥ ६ ॥
इति वृष्यघृतम् ।

दध्नः सरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्ज्जितम् ।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्य्या च बुद्धिमान् ॥
युक्तया युक्तं ससूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
मार्ज्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये षष्टिकौदने ॥
पिबेन्मात्रां रसालायास्तं भुक्त्वा षष्टिकौदनम् ।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ ७ ॥
इति वृष्यदध्यादि ।

चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुञ्जानो वृषायते ॥ ८ ॥
इति वृष्यदुग्धादि ।

तप्ते सर्पिषि नक्राण्डं ताम्रचूड़ाण्डमिश्रितम् ।
युक्तं षष्टिकचूर्णेन सर्पिषाभिनवेन च ॥
पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्वारुणीमण्डपो नरः ।
य इच्छेदश्ववद्गन्तुं प्रसेक्तुं गजवच्च यः ॥ ९ ॥
इति नक्राण्डपाकवृष्ययोगः ।

भवन्ति चात्र।

आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्त्तिताः।
अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः॥
एतैः प्रयोगैर्विविधैर्वपुष्मान् स्नेहोपपन्नो बलवर्णयुक्तः।
हर्षान्वितो वाजिवदष्टवर्षो भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु॥
यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्याद्
रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः।
इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमाल्यं
प्रिया वयस्याश्च तदत्र योग्यम्॥ १०॥

इति चिकित्सिते आसिक्तक्षीरीयो वाजीकरणपादो द्वितीयः।

अथातो माषपर्णभृतीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

माषपर्णभृतां धेनुं गृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम्।
समानवर्णवत्साञ्च जीववत्साञ्च बुद्धिमान्॥
रोहिणीमथवा कृष्णामूर्द्ध्वशृङ्गीमदारुणाम्।
इक्षादामर्ज्जुनादां वा सान्द्रक्षीराञ्च धारयेत्॥
केवलन्तु पयस्तस्याः शृतं वाशृतमेव वा।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं तद्भक्ष्यमुत्तमम्॥ २॥
शुक्रलैर्जीवनीयैश्च बृंहणैर्बलवर्द्धनैः।
क्षीरसञ्जननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक्॥

युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पर्य्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ३ ॥
मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् ।
श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां माषान् गोधूमान् शालिषष्टिकान् ॥
पयस्यर्द्धोदके पक्त्वा कार्षिकानाढकोन्मिते ।
विवर्ज्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥
युक्तं सशर्करं पीत्वा वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा ।
विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हृष्यति ॥ ४ ॥
मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ५ ॥
विंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।
भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरधारावदोहिताः ॥
पीत्वा यथाबलञ्चोर्द्ध्वं षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
भुक्त्वा न रात्रिमस्तब्धं लिङ्गं पश्यति नाक्षरत् ॥ ६ ॥
श्वदंष्ट्राया विदार्य्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
[illegible] भाषितो वृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥ ७ ॥
[illegible] जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।
कुडव[illegible] स्यात् स्वयंगुप्ताफलस्य च ॥
कुडवश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलमुद्गयोः ।
गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥
सर्पिषः कुडवश्चैकस्तत्सर्वं क्षीरसंयुतम् ।

पक्वा पूपलिकाः खादेद्बह्वग्रः स्रग्वी च योषितः ॥ ८ ॥
घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ ९ ॥
कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमांशिकम् ।
प्रयुङ्क्ते यः पयश्चानु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १० ॥
घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
सङ्कल्पप्रबलो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥ ११ ॥
कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्योन्यानुवर्त्तिनः ।
कलाः सुखाख्या ये तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥
कुलमाहात्म्यदाक्षिण्यशीलशौचसमन्विताः ।
ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोका गतव्यथाः ॥
ये तुल्यशीला ये भक्ता ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।
तैर्नरः सह विस्रब्धः सुवयस्यैर्वृषायते ॥ १२ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमाल्यविभूषणैः ।
गृहशय्यासनसुखैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥
विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणाञ्चाभरणस्वनैः ।
संवाहनैर्वरस्त्रीणामिष्टानाञ्च वृषायते ॥ १३ ॥
मत्तद्विरेफाचरिताः सपद्माः सलिलाशयाः ।
जात्युत्पलसुगन्धीनि शीतगर्भगृहाणि च ॥
नद्यः फेनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।
उन्नतिर्नीलमेघानां रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥
वायवः सुखसंस्पर्शाः कुमुदाकरगन्धिनः ।

रतिभोगक्षमा रात्रः सङ्कोचागुरुवल्लभाः ॥
सुखाः सच्छायाः परपुष्टघुष्टाः
फुल्ला वनान्ता विशदान्नपानाः।
गान्धर्व्वशब्दाश्च सुगन्धमाल्याः
सत्त्वं विशालं निरुपद्रवञ्च ॥
सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः
स्त्री चायुधं सर्व्वमिहात्मजस्य।
वयो नवं जातमदश्च कालो हर्षस्य
योनिः परमा नराणाम् ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकः।

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च।
माषपर्णभृतीयेऽस्मिन् पादे शुक्रबलप्रदाः ॥ १५ ॥

इति चिकित्सिते माषपर्णभृतीयोनाम वाजीकरणपादस्तृतीयः।

---

अथातः पुमान्जातबलादिकं वाजीकरणपादं व्याख्या-
स्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥
पुमान् यथा जातबलो यावदिच्छन् स्त्रियो व्रजेत्।
यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत् तदुपदेक्ष्यते ॥ २ ॥
न हि जातबलाः सर्व्वे नराश्चापत्यभागिनः।
बृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्ब्बलाः ॥

सन्ति चाल्पाश्रयः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
प्रकृत्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्ब्बलाः ॥
नराश्चटकवत् केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम् ।
गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ॥
कामयोगबलाः केचित् केचिदभ्यसनध्रुवाः ।
केचित् प्रयत्नैर्वाञ्छ्यन्ते वृषाः केचित् स्वभावतः ॥
तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामो दुर्ब्बलानां बलप्रदान् ।
सुखोपभोगान् बलिनां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ ३ ॥
पूर्व्वं शुद्धशरीराणां निरूहान् सानुवासनान् ।
बलापेक्षी प्रयुञ्जीत शुक्रापत्यादिवर्द्धनान् ॥ ४ ॥
घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।
वस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाशिनाम् ॥ ५ ॥
पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
कोलवद्गुड़िकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि भर्ज्जयेत् ॥
भर्ज्जनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौक्कुटे रसे ।
घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिदाड़िमसाधिते ॥
यथा न भिन्द्याद् गुड़िकास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
तं पिबन् भक्षयंस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥ ६ ॥

इति वृष्या मांसगुड़िका ।

मांसानामेवमन्येषां मेध्यानां कारयेद्भिषक् ।
गुड़िकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्द्धनः ॥ ७ ॥

माषानङ्कुरितान् शुद्धान् निस्तुषान् सजडाकवान् ।
घृताढ्ये माहिषरसे दधिदाड़िमसाधिते ॥
प्रक्षिपेन्मात्रया युक्तो धान्यजीरकनागरैः ।
पीतो भुक्तश्च सरसः कुरुते शुक्रमक्षयम् ॥ ८ ॥

इति वृष्यो माहिषरसः ।

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च वा ।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ ९ ॥

इति वृष्या घृततलितमत्स्याः ।

घृतभृष्टान् रसे छागे रोहितान् फलसाधिते ।
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

इति गर्भाधानकरो योगः ।

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूपलिकाः पचेत् ॥
माहिषे च रसे मत्स्यान् स्निग्धाम्ललवणान् पचेत् ।
रसे चानुगते मत्स्यान् पोथयेत् तत्र चावपेत् ॥
मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं घृतम् ।
माषपूपलिकानां तद्गर्भार्थमुपकल्पयेत् ॥
एतौ पूपलिकायोगौ वृंहणौ बलवर्द्धनौ ।
हर्षसौभाग्यदौ पुत्रौ परं शुक्राभिवर्द्धनौ ॥ ११ ॥

इति वृष्यौ पूपलिकायोगौ ।

माषात्मगुप्ता गोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकम् ।

शर्कराया विदार्य्याश्च चूर्णानि क्षुरकस्य च ॥
संयोज्य मस्तुना क्षीरे घृते पूपलिकाः पचेत् ।
पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्व्वन्ति वृषतां परम् ॥ १२ ॥

इति वृष्या माषादिपूपलिका: ।

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
प्रस्थो विदार्य्याश्चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥
अर्द्धाढ़कं तुगाक्षीर्य्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
तत् सर्व्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्त्तिके घृतभाजने ॥
मात्रामग्निसमां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
एष वृष्यः परो योगो बल्यो वृंहण एव च ॥ १३ ॥

इति वृष्ययोगः ।

शतावर्य्या विदार्य्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
श्वदंष्ट्रायाश्च निक्वाथकल्केषु पृथक् पृथक् ॥
साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ।
शर्करामधुसंयुक्तमपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

इत्यपत्यकरं घृतम् ।

घृतपात्रं शतगुणे विदारीस्वरसे पचेत् ।
सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्य्याः क्षौद्रस्य क्षुरसस्य च ।
पिप्पल्याः सजड़ायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ॥
गुड़िकाः कारयेद्वैद्यो यथा स्थूलमुडुम्बरम् ।
तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ १५ ॥

इति वृष्यगुड़िका ।

क्षितीपलाापलप्रतं तदर्ह्णं नवसर्पिषः ।
क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥
सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्तीर्णं शिलातले ।
शुचौ श्लक्ष्णे समुत्कीर्य्य मर्द्दनेनोपपादयेत् ॥
शुद्धा उत्कारिकाः कार्य्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।
तासां प्रयोगाद्गजवन्नारीः सन्तर्पयेन्नरः ॥ १६ ॥

इति वृष्या लप्सिका ।

यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सर्व्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १७ ॥
द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥
गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं वानुशयीत च ।
तथाप्याप्यायते भूयः शुक्रञ्च बलमेव च ॥ १८ ॥
यथा मुकुलपुष्पस्य सुगन्धो नोपलभ्यते ।
लभ्यते तद्विकाशात् तु तथा शुक्रं हि देहिनाम् ॥
नर्त्ते वै षोड़शाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्व्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ।
उपतप्येत सहसा तड़ागमिव काजलम् ॥ १९ ॥
शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुजग्धं विजर्ज्जरम् ।
स्पृष्टमाशु विशीर्य्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ॥ २० ॥
जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्म्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥ २१ ॥

क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात्।
नारीणामरसज्ञत्वादविचारादसेवनात्॥
हृष्टस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते।
देहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा॥ २२॥
रस इक्षौ यथा दध्नि सर्पिस्तैलं तिले यथा।
सर्व्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा॥ २३॥
तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासङ्कल्पपीड़नात्।
शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमार्द्रात् पटादिव॥ २४॥
हर्षात् सरत्वात् सौक्ष्म्याच्च पैच्छिल्याद्गौरवादपि।
अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्मारुतस्य च॥
अष्टभ्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते।
चरतो विश्वरूपस्य रूपं द्रव्यं यदुच्यते॥ २५॥
बहलं मधुरं स्निग्धमविस्रं गुरु पिच्छिलम्।
शुक्लं बहु च यच्छुक्रं फलवत् तदसंशयम्॥ २६॥
येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवल्लभते नरः।
व्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत्॥ २७॥

तत्र श्लोकौ।

हेतुर्योगोपदेशस्य योगा द्वादश चोत्तमाः।
यत् पूर्व्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु॥
यदा हि सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुक्रविनिश्चयः।
निरुक्तश्चेह निर्द्दिष्टं पुमान् जातबलादिके॥ २८॥

इति चिकित्सिते पुमान्जातबलादिको वाजीकरणपादश्चतुर्थः।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
वाजीकरणपादो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

---

## तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विज्वरं ज्वरसन्देहं पर्य्यपृच्छत् पुनर्व्वसुम् ।
विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥
देहेन्द्रियमनस्तापी सर्व्वरोगाग्रजो बली ।
ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥
तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।
प्रकृतिञ्च प्रवृत्तिञ्च प्रभावं कारणानि च ॥
पूर्व्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।
व्यासतो विधिभेदञ्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥
लिङ्गमामस्य जीर्णस्य चौषधं सक्रियाक्रमम् ।
विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥
ज्वरावसृष्टो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।
प्रशान्तः कारणैर्यैश्च पुनरावर्त्तते ज्वरः ॥
याश्चापि पुनरावृत्तं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।
जगद्धितार्थं तत् सर्व्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥
तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य निखिलं शृणु ॥ ३ ॥
ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।
एकार्थनामपर्य्यायैर्विविधैरभिधीयते ॥ ४ ॥
तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।

देहिनं न हि निर्द्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥ ५ ॥
भयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्तोऽयमात्मजः ।
कर्म्मभिः क्लिश्यमानानां पञ्चत्वप्रत्ययात् नृणाम् ॥ ६ ॥
द्रव्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता प्रवृत्तिस्तु परिग्रहः ।
निदाने पूर्व्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपान् सुदारुणात् ॥ ७ ॥
द्वितीये हि युगे सर्व्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः ॥
तपोविघ्नं शमीकर्त्तुं तपोविघ्नं महात्मनाम् ।
पश्यन् समर्थश्चोपेक्षां चक्रे रुद्रः प्रजापतिः ॥
पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥
पाशुपत्य ऋचो याश्च शैव्यश्चाहुतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिकृतस्ताभिर्हीनश्चैव स दृष्टवान् ॥
अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥
सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
बालं क्रोधाग्निसन्दीप्तमसृजत्क्रतुनाशनम् ॥
ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः ।
दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥
अथेश्वरं देवगणाः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् ।
वाग्भिः स्तुवन् स्थितो यावच्चैवे भावे शिवः स्थितः ॥ ८ ॥
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।
क्रोधाग्निरुक्तवान् देवमहं किं करवाणि ते ॥ ९ ॥

तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि।
जन्मादौ निधने च त्वमपि पापान्तरेषु च॥
सन्तापः सारुचिस्तृष्णा साङ्गमर्दो हृदि व्यथा।
ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत्तमः॥ १०॥
प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः।
निदाने कारणान्यष्टौ पूर्व्वोक्तानि विभागशः॥ ११॥
आलस्यं नयने सास्रे जृम्भणं गौरवं क्लमः।
ज्वलनातपवाय्वम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ॥
अविपाकास्यवैरस्यं हानिश्च बलवर्णयोः।
शीलवैकृतमल्पञ्च ज्वरलक्षणमग्रजम्॥ १२॥
केवलं समनस्कञ्च ज्वराधिष्ठानमुच्यते॥
शरीरं बलकालस्तु निदाने सम्प्रदर्शितः॥ १३॥
ज्वरप्रात्यात्मिकं लिङ्गं सन्तापो देहमानसः।
ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चिन्न तप्यते॥ १४॥
द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः।
पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव च॥
अन्तर्व्वेगो वहिर्व्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते।
प्राकृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च॥
पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालबलावलात्।
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ॥
पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः।
भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः॥ १५॥
शारीरो जायते पूर्व्वं देहे मनसि मानसः।

वैचित्यमरतिर्ग्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं देहे सन्तापलक्षणम् ॥ १६ ॥
वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ।
इच्छत्युभयमेतत् तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १७ ॥
योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत् तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥ १८ ॥
अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रहः ॥
अन्तर्व्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥
सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम् ।
वहिर्व्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ १९ ॥
प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।
कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्रोच्यते प्राकृतो ज्वरः ॥ २० ॥
उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ।
चितः शीते कफश्चैवं वसन्ते समुदीर्य्यते ॥
वर्षास्वम्लविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा ।
सञ्चितं पित्तमुद्रिक्तं शरद्यादित्यतेजसा ॥
ज्वरं सञ्जनयत्याशु तस्य चानुबलः कफः ।
प्रकृत्यैव विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
अद्भिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ।
हेमन्ते सूर्य्यसन्तप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ॥
तस्माद् वसन्ते कफजो ज्वरः समुपजायते ।
आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ॥

आदावन्ते च मध्ये च ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
षडङ्गमन्त्रयोर्विद्वान् ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ॥ २१ ॥
कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ।
प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ॥
हेतवो विविधास्तस्य निदाने सम्प्रदर्शिताः ॥ २२ ॥
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ २३ ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ २४ ॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात् तथैव च ।
सप्रलापभ्रमश्वासः तीक्ष्णो हन्याज्ज्वरो नरम् ॥ २५ ॥
ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ।
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः ॥ २६ ॥
स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ।
सर्व्वदेहानुगास्तब्धा कुर्व्वते सन्ततं ज्वरम् ॥
द्वादशाहं दशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ।
स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा ॥
कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ।
निष्प्रत्यनीकं कुरुते तस्माज् ज्ञेयः सुदुःसहः ॥
यथा धातूंस्तथा मूत्रं पुरीषञ्चानिलादयः ।
अनुबध्नन्ति युगमदवश्यं सन्तते ज्वरे ॥
स शुद्ध्या वाप्यशुद्ध्या वा रसादीनामशेषतः ।
सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ॥
यदा तु नाति शुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्व्वशः ।

द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ॥
विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः ।
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते ॥
इति बुद्धा ज्वरं वैद्यः सन्ततं समुपाचरेत् ।
क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपतर्पणैः ॥ २७ ॥
रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ।
सप्रत्यनीकं कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकः ॥
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ।
कालप्रकृतिदूष्याणां प्राप्यैवान्यतमाद्बलम् ॥ २८ ॥
अन्येद्युष्कं ज्वरं कुर्य्यादपि संश्रित्य शोणितम् ।
अन्येद्युष्कं ज्वरं दोषो रुद्धा मेदोवहाः सिराः ॥
सप्रत्यनीकं जनयत्येककालमहर्निशम् ।
अन्येद्युष्कः प्रतिदिनं दिनं छित्वा तृतीयकः ॥ २९ ॥
नाति प्रकुपितो दोष एककालमहर्निशम् ।
मांसस्रोतांस्यनुगतो जनयेत् तु तृतीयकम् ॥ ३० ॥
संश्रितो मेदसोमार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम् ।
दिनद्वयं यो विश्राम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ३१ ॥
अधिशेते यथा भूमिं बीजं कालेऽवरोहति ।
अधिशेते तथा धातून् दोषः काले च कुप्यति ॥
स वृद्धिं बलकालञ्च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकञ्च कुरुते प्रत्यनीकं बलक्षयात् ॥
कृत्वा वेगं गतबलाः स्वे स्थाने * व्यवस्थिताः ।

* स्वे स्वे स्थान इति पाठान्तरम् ।

पुनर्विवृद्धाः स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ३२ ॥
कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः ॥ ३३ ॥
चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ॥ ३४ ॥
विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्य्ययः ।
त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोति यम् ॥ ३५ ॥
प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।
सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्त्तितः ॥ ३६ ॥
स्रत्वघोरावदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।
कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ३७ ॥
गुरुत्वं शीतमुद्वेगः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमर्दो विजृम्भणम् ॥ ६८ ॥
रक्तोत्थाः पिड़कास्तृष्णा सरक्तं ष्ठीवनं मुहुः ।
दाहरागभ्रममदाः प्रलापो रक्तसंस्थिते ॥ ३९ ।
अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा सम्लानिः सृष्टविट्कता ।
दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥ ४० ॥
स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापारत्यभीक्ष्णशः ।
सगन्धास्यासहत्वञ्च मेदःस्थे म्लान्यरोचकौ ॥ ४१ ॥
विरेकवमने चोभे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।
विक्षेपणञ्च गात्राणां श्वासश्चास्थिगते ज्वरे ॥ ४२ ॥
हिक्का श्वासस्तथा कासस्तमसश्चापि दर्शनम् ।
मर्म्मच्छेदो बहिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जगे ॥ ४३ ॥

शुक्रस्थानगते शुक्रमोक्षं कृत्वा विनाश्य च ।
प्राणं वायुग्निसोमैश्च सार्द्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥ ४४ ॥
रसरक्ताश्रितः साध्यो मेदोमांसगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥ ४५ ॥
हेतुभिर्लक्षणैश्चोक्तः पूर्व्वमष्टविधो ज्वरः ।
समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ४६ ॥
लोमहर्षश्च दाहश्च पर्व्वभेदः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽरतिः ।
स्वप्ननाशोऽतिवाग्जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ४७ ॥
शीतको गौरवं तन्द्रा स्तैमित्यं पर्व्वणाञ्च रुक् ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ४८ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भो मुहुर्म्मुहुः ।
मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्त्तनम् ॥
लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।
इत्येते द्वन्द्वजाः प्रोक्ताः सन्निपातज उच्यते ॥ ४९ ॥
सन्निपातज्वरस्योर्द्ध्वं त्रयोदशविधस्य च ।
प्राक् सूचितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ॥ ५० ॥
भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
वातपित्तोल्वणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥ ५१ ॥
शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुग्व्यथाः ।
वातश्लेष्मोल्वणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ ५२ ॥
छर्द्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।

मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोल्बणे ॥ ५३ ॥
सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोल्बणे स्याद्द्व्यनुगे तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता ॥ ५४ ॥
रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्बलसंक्षयः ।
मूर्च्छा चाति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ ५५ ॥
आलस्यारुचिहृल्लासदाहतृष्णारतिभ्रमैः ।
कफोल्बणं सन्निपातं तन्द्रा कासेन चादिशेत् ॥ ५६ ॥
प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्रारुच्यग्निमार्दवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये चिह्नं श्लेष्माधिके मतम् ॥ ५७ ॥
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ।
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ ५८ ॥
शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्द्दिरोचकाः ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ ५९ ॥
शीतकं गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥ ६० ॥
पर्व्वभेदोऽग्निदौर्ब्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ ६१ ॥
श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ ६२ ॥
क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि दर्शने ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ ६३ ॥
दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसम्पूर्णलक्षणः ।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ ६४ ॥
निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज-ज्वराकृतिः ।
संसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं सलक्षणम् ॥ ६५ ॥
आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्द्दिष्टश्चतुर्व्विधः ।
अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ॥ ६६ ॥
शस्त्रलोष्ट्रकशाकाष्ठमुष्ट्यरत्नितलद्विजैः ।
तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ॥
तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ॥ ६७ ॥
कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ।
सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ॥
कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ॥ ६८ ॥

विषवृक्षानिलस्पर्शात् तथान्यैर्विषसम्भवैः।
अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकेऽभिषङ्गजम्।
चिकित्सया विषघ्नैश्च स शमं लभते ज्वरः॥ ६८॥
अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्त्तते।
सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः॥
सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत् तस्य तत् स्मृतम्।
चित्तेन्द्रियशरीराणामार्त्तयोऽन्याश्च नैकधः॥ ७०॥
प्रयोगन्त्वभिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि।
स्वयं श्रुत्वानुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन च॥
वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके।
यथाकर्म्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम्॥ ७१॥
ध्यानं निःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम्।
शोकजे वाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे॥
क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमानुषम्।
मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठं विषसम्भवे॥ ७२॥
केषाञ्चिदेषां लिङ्गानां सन्तापो जायते पुरः।
पश्चात् तुल्यन्तु केषाञ्चिदेषु कामज्वरादिषु॥ ७३॥
कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम्।
कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्मृतम्॥ ७४॥
मनस्यभिद्रुते पूर्व्वं कामाद्यैर्न तथा बलम्।
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न दुष्यति॥ ७५॥
ते पूर्व्वं केवलाः पश्चान्निजैर्व्यामिश्रलक्षणाः।
हेत्वौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः॥ ७६॥

संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः ।
रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ॥
स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ।
स्रोतांसि रुद्ध्वा सम्प्राप्ताः केवलं देहमुल्वणाः ॥
सन्तापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ।
भवत्यत्युष्णसर्व्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते ॥
स्रोतसां संनिरुद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति ।
स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायशस्तरुणे ज्वरे ॥ ७७ ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च ।
हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ॥
ज्वरोऽविसर्गी बलवान् दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशोऽविशदं मुखम् ॥
स्तब्धसुप्तगुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विड् जीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥ ७८ ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ७९ ॥
नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।
क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्ज्जयेत् ॥ ८० ॥
ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥
लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥
प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।

यथाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ८१ ॥
लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
पाचनान्यविपक्कानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ ८२ ॥
तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।
मद्योत्थे पैत्तिके चाथ शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥
दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत् ।
स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं परम् ॥ ८३ ॥
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ ८४ ॥
कफप्रधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् ।
बुद्धा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहञ्च जनयेद् भृशम् ॥
सर्व्वदेहानुगाः सामा धातुस्था दुर्विनिर्हराः ।
दोषाः फलेभ्य आमेभ्यः स्वरसा इव सात्ययाः ॥ ८५ ॥
वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ।
यथास्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्व्वाभिरादितः ॥
यावज्ज्वरमृदूभावात् षड़हं वा विचक्षणः ।
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥
ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणाञ्चानुलोमनाः ॥
स्वेदनाय द्रवौष्ण्यात्वाद्द्रवत्वात् तृट्प्रशान्तये ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥

ज्वरघ्नो ज्वरसात्म्यत्वात् तस्मात् पूर्व्वं समाचरेत् ।
यवागूभिर्ज्वरान् विद्वान्ते मद्यसमुत्थितात् ॥ ८६ ॥
मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागू र्न हिता ज्वरे ॥ ८७ ॥
तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रदेयं लाजशक्तुभिः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥
द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्थेषु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥ ८८ ॥
ततः सात्म्यबलावेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ।
तनुना मुद्गयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥ ८९ ॥
अन्नकालेषु चाप्यस्मै विधेयं दन्तधावनम् ।
योऽस्य वक्त्ररसस्तस्माद्विपरीतं प्रियञ्च यत् ॥
तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्षाञ्चान्नपानयोः ।
धत्ते रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोति यत् ॥
विशोध्य द्रुमशाखाग्रैरास्यं प्रक्षाल्य चासकृत् ।
मस्त्विक्षुरसमद्याद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ।
ज्वरितं षड़हेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ॥
स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम् ।
दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ॥
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ।
यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्ज्यस्तरुणज्वरे ॥ ९१ ॥
यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ।

दशाहं यावदश्नीयाल्लघ्वन्नं ज्वरशान्तये ॥ ९२ ॥
अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।
परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिःपानं यथामृतम् ॥ ९३ ॥
निर्दशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ।
न सर्पिः पाययेद्वैद्यः कषायैस्तमुपाचरेत् ॥
यावल्लघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन च ।
भवत्यलं निग्रहाय दोषाणां बलकृच्च तत् ॥ ९४ ॥
दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ।
बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ॥ ९५ ॥
क्रियाभिराभिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ।
अक्षीणबलमांसस्य शमयेत्तं विरेचनैः ॥ ९६ ॥
ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामन्तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥ ९७ ॥
निरूहो बलमग्निञ्च विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ।
परिपक्वेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावहेत् ॥
पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।
स्रंसनं त्रीन् मलान् वस्तिर्हरेत् पक्वाशयस्थितान् ॥ ९८ ॥
ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते दृढाग्नये ।
रूक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ॥ ९९ ॥
गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च ।
जीर्णज्वरे रुचिकरं कुर्य्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ १०० ॥
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सावगाहनान् ।
विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥

तैराशु प्रशमं याति बहिर्म्मार्गगतो ज्वरः ।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ १०१ ॥
धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ।
त्वङ्मात्रशेषो येषाञ्च भवत्यागन्तुरन्वयः ॥ १०२ ॥
इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ॥
तेषान्तु एष क्रमस्तानि द्रव्याण्यूर्द्धमतः शृणु ॥ १०३ ॥
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ १०४ ॥
लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम् ।
पिबेज्ज्वरी ज्वरहरां क्षुद्वानल्पाग्निरादितः ॥ १०५ ॥
अम्लाभिलाषी तामेव दाड़िमाम्लां सनागराम् ।
सृष्टविट् पैत्तिको वाथ शीतां मधुयुतां पिबेत् ॥ १०६ ॥
पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ॥ १०७ ॥
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः ।
शालपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ १०८ ॥
शृतां विदारीगन्धाद्यैर्दीपनीं स्वेदनीं नरः ।
कासी श्वासी च हिक्की च यवागूं ज्वरितः पिबेत् ॥१०९॥
विबद्धवर्च्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।
सर्पिष्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥ ११० ॥
कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् पेयां शृतां ज्वरी ।
मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागरैः ॥ १११ ॥
पिबेत् सविल्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्त्तिके ।

बलाहृत्याम्लकोलाम्लकलशीधावनीभृताम् ॥ ११२ ॥
प्रस्वेदनिद्रस्तृष्णार्त्तः पिवेत् पेयां सशर्कराम् ।
नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ॥ ११३ ॥
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्याय ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ११४ ॥
पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकम् ।
कर्कोटकं कठिल्लञ्च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ ११५ ॥
लावान् कपिञ्जलानेणांश्चकोरानुपचक्रकान् ।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् पृषतः शशान् ॥
प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ।
ईषदम्लाननम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः ॥
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्रौञ्चवर्त्तकान् ।
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ॥ ११६ ॥
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ।
भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात्तानपि कालवित् ॥ ११७ ॥
घर्म्माम्बु चानुपानार्थं तृषिताय प्रदापयेत् ।
मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथाबलम् ॥ ११८ ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुरकषायांश्च नवज्वरे ।
आहारान् दोषपक्त्यर्थं प्रायशः परिवर्ज्जयेत् ॥ ११९ ॥
अन्नपानक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ॥ १२० ॥
पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तपर्पटकं पिवेत् ।
सनागरं पर्पटकं पिवेद्वा सदुरालभम् ॥

किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ॥
ज्वरघ्ना दीपनाश्चैते कषाया दोषपाचनाः ।
तृष्णारुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ॥ १२१ ॥
वत्सकारग्वधौ पाठां षड्ग्रन्थां कटुरोहिणीम् ।
मूर्वां सातिविषां निम्बं पटोलं धन्वयासकम् ॥
वचामुस्तमुशीराणि मधुकं त्रिफलां बलाम् ।
पाक्यं शीतकषायं वा पिबेज्ज्वरहरं नरः ॥ १२२ ॥
कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥
निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ।
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततसततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ १२३ ॥
मधूकमुस्तमृद्वीकाकाश्मर्याणि परूषकम् ।
त्रायमाणामुशीराणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
पीत्वा निशि स्थितं जन्तुर्ज्वराच्छीघ्रं विमुच्यते ॥ १२४ ॥
बृहत्यौ वत्सकं मुस्तं देवदारु महौषधम् ।
कोलवल्ली च योगोऽयं सन्निपातज्वरापहः ॥ १२५ ॥
धात्र्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ।
विबद्धदोषो ज्वरितः कषायं सगुडं पिबेत् ॥ १२६ ॥
त्रिफलां त्रायमाणाञ्च मृद्वीकां कटुरोहिणीम् ।

पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कषायोऽप्यानुलोमिकः ॥
त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १२७ ॥
शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥
एष शट्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥ १२८ ॥
बृहत्यौ पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्व्वेषु दद्यात् सोपद्रवेषु च ॥ १२९ ॥
कषायाश्च यवाग्वश्च पिपासाज्वरनाशनाः ।
निर्द्दिष्टा भेषजाध्याये भिषक् तानपि योजयेत् ॥ १३० ॥
ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥ १३१ ॥
रूक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रूक्षितस्य च ।
यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहसाध्यः स चानिलः ॥ १३२ ॥
कषायाः सर्व्व एवैते सर्पिषा सह योजिताः ।
प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निसन्धुक्षणाः शिवाः ॥ १३३ ॥
पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
कलिङ्गकस्तामलकी शारिवातिविषा स्थिरा ॥
द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥
क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।

अंसाभितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति ॥ १३४ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् ।
पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥
पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।
कल्कीकृतैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ १३५ ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥
कृत्वा कषायं पेष्यार्थे दद्यात् तामलकीं शटीम् ।
द्राक्षां पुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥
घृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
तृष्णाकासशिरःशूलपार्श्वशूलांसतापनुत् ॥ १३६ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ १३७ ॥
मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
युक्तमुष्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥
क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना ।
ज्वरे प्रच्छर्द्दनं शस्तं मद्यैर्वा तर्पणेन वा ॥ १३८ ॥
मृद्वीकामलकानां वा रसं प्रच्छर्द्दनं पिबेत् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ १३९ ॥
त्रिवृतां त्रैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ।

पिवेद्वा चौद्रमावाप्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
त्रिफलां * त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिवेत् ॥
ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्वीकाभिः सहाभयाम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षारसं नरः ॥ १४० ॥
कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात् पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १४१ ॥
एरण्डमूलोत्क्वथितं ज्वरात् सपरिकर्त्तिकात् ।
पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्बिल्वशलाटुभिः ॥ १४२ ॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्री गुड़नागरसाधितम् ।
वर्च्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोफज्वरहरं पयः ॥ १४३ ॥
सनागरं समृद्वीकं सघृतचौद्रशर्करम् ।
शृतं पयः सखर्ज्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ १४४ ॥
चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १४५ ॥
जीर्णज्वराणां सर्व्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वैरौषधैः शृतम् ॥ १४६ ॥
प्रयोजयेत् ज्वरहरान् निरूहान् सानुवासनान् ।
पक्वाशयगते दोषे सिद्धौ यानुपदिक्ष्यते ॥ १४७ ॥
पटोलारिष्टपत्राणि सांशीरश्चतुरङ्गुलः ।
ह्रीवेरं रोहिणी तिक्ताश्वदंष्ट्रामदनानि च ॥

* त्रिवृतामिति पाठान्तरम् ।

स्थिरा बला च तत् सर्व्वं पयस्यर्द्धोदके शृतम् ।
क्षीरावशेषं निर्य्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥
कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।
वत्सकस्य च संयुक्तं वस्तिं दद्यात् ज्वरापहम् ॥
शुद्धे मार्गे हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
गताङ्गशूलो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ १४८ ॥
आरग्वधमुशीराणि मदनस्य फलानि च ।
पर्णाश्वतस्रोमधुकं निर्य्यूहमुपकल्पयेत् ॥
प्रियङ्गुर्मदनं मुस्तं शताह्वा मधुयष्टिका ।
कल्कः सर्पिर्गुड़ः क्षौद्रं ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ १४९ ॥
गुड़ूचीं त्रायमाणाञ्च चन्दनं मधुकं वृषम् ।
स्थिरां बलां पृश्निपर्णीं मदनञ्चेति साधयेत् ॥
रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।
पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥
ईषत् सलवणं युक्तं निरूहं मधुसर्पिषा ।
ज्वरप्रशमनं दद्याद्बलवर्णप्रदम् ॥ १५० ॥
जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मदनं वचाम् ।
ऋद्धिं रास्नां बलां विल्वं शतपुष्पां शतावरीम् ॥
पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलञ्च विपचेद्भिषक् ।
आनुवासनिकं स्नेहमेतद् दद्याज्ज्वरापहम् ॥ १५१ ॥
पटोलपिचुमर्द्दाभ्यां गुड़ूच्या मधुकेन च ।
मदनेन शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ १५२ ॥
चन्दनागुरुकाश्मर्य्यपटोलमधुकोत्पलैः ।

सिद्धः सर्पिर्ज्वरहरः कर्षितैः प्रयुज्यते ॥ १५३ ॥
यदुक्तं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे ।
शिरोविरेचनं कुर्य्याद्युक्तिज्ञस्तज्ज्वरापहम् ॥
यच्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धूमवर्त्तयः ।
मात्राशितीये निर्द्दिष्टाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि ॥ १५४ ॥
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिषेकांश्च कारयेत् ।
यथाभिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् ॥ १५५ ॥
सहस्रधौतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।
दाहज्वरप्रशमनं दद्यादभ्यञ्जनं भिषक् ॥ १५६ ॥

अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेक्ष्यामः । चन्दनशैलेयभद्रश्रियकालानुसार्य्य-भण्डी-कालीयक-पद्मापद्मकोशीर-शारिवामधुक-प्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीच्य-पद्मोत्पलनलिनकुमुद-सौगन्धिक-पुण्डरीकशतपत्रबिसमृणाल-शालूक-शैवालकशेरुकानन्ताकुश-काशेक्षुदर्भशरनलशालिमूलजम्ब्वेतसवानीरगुन्द्राककुभाशनाश्वकर्ण-स्यन्दन-वातपोथ-शालतालधवतिनिशखदिरकदर-कदम्बकाश्मर्य्यफल-सर्ज्जप्लक्षकपीतनोदुम्बराश्वत्थन्यग्रोधलोध्र-धातकीदूर्व्वेत्कटशृङ्गाटकमञ्जिष्ठाज्योतिष्मतीपुष्करबीजक्रौञ्चादनबदरकोविदारकदलीसम्वर्त्तकारिष्टकशतपर्व्वाशीतकुम्भिका-शतावरीश्रीपर्णी-रोहिणी-श्रावणी-महाश्रावणीशीतपाक्योदनपाकी-कालाबला-पयस्याविदारी-जीवकर्षभक-क्षुद्रसहा-मेदा-महामेदा-मधुरसर्ष्यप्रोक्ता-तृणशून्य-मोचरसाटरूषक-वकुल-कुटज-पटोल-निम्ब-शाल्मली-नारिकेल-खर्ज्जूरमृद्वीकापियाल-प्रियङ्गुधन्वनात्मगुप्तामधूकानामन्येषाञ्च शीतवीर्य्याणां यथा-

लाभमौषधानां कषायं कारयेत् । तेन कषायेण द्विगुणित-पयसा तेषामेव च कल्केन कषायार्द्धमात्रं मृद्वग्निना साधयेत् तैलम् । एतत् तैलमभ्यङ्गादेव सद्योदाहज्वरमपनयति । एतैरेव चौषधैः सुसूक्ष्मपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् । एतैरेव च शृतशीतं सलिलमवगाहपरिषेकार्थं प्रयुञ्जीत ॥ १५७ ॥

इति चन्दनादि तैलादि ।

मद्यारनालक्षीरसौवीर-दधि-घृत-सलिल-सेकावगाहाश्च सद्योदाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वादिति ॥ १५८ ॥

भवन्ति चात्र ।

पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोत्पलदलेषु च ।
कदलीनाञ्च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥
चन्दनोदकशीतेषु दाहार्त्तः संविशेत् सुखम् ।
हिमाम्बुपूर्णे सदने शीते धारागृहेऽपि वा ॥ १५९ ॥
हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां संस्पर्शानुरसान् स्पृशेत् ॥ १६० ॥
स्रग्भिर्नीलोत्पलैः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।
शीतवातकरैर्वीज्यश्चन्दनोदकवर्षिभिः ॥ १६१ ॥
नद्यस्तडागाः पद्मिन्यो ह्रदाश्च विमलोदकाः ।
अवगाहे हिता दाहतृष्णाग्लानिज्वरापहाः ॥ १६२ ॥
प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।
सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ १६३ ॥
शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च ।
वायवश्चन्द्रपादाश्च शीतदाहज्वरापहाः ॥ १६४ ॥

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनुपक्रमाननु-व्याख्यास्यामः। अगुरुकुष्ठतगरनलदपत्रशैलेयकध्यामकहरेणुक-स्थौणेयकक्षेमकैलावराङ्गदलपुर-तमालपत्रभूतीकरौहिषसरल-शल्लकीदेवदार्वग्निमन्थ-विल्वश्योणाककाश्मर्य्यपाटला-पुनर्नवा-वृहती-कण्टकारिका-वृश्चिरशालपर्णीपृश्निपर्णी-माषपर्णीमुद्ग-पर्णीगोक्षुरकैरण्डशोभाञ्जनक-वरुणार्कचिरिविल्वतिल्वकशटी-पुष्करमूलगण्डीरोरुवूकपत्तूराक्षीराश्मान्तकशिग्रुमातुलुङ्गमूषक-पर्णी-तिलपर्णीपिलुपर्णीमेषशृङ्गीहिंस्रा-दन्तशठैरावतकभल्ला-तकास्फोतककाण्डीरात्मगुप्ताकाकाण्डेषीका-करञ्जधान्यकाज-मोदापृथ्वीकासुमुखसुरसकरककाण्डीरकुठेरककालमालकपर्णास-क्षवकफणिज्झकभूस्तृणशृङ्गवेरपिप्पलीसर्षपाश्वगन्धारास्नारुहा-वरोहाबलातिबलागुडूचीशतपुष्पाशीतवल्लीनाकुलीगन्धनाकुली-श्वेताज्योतिष्मती-चित्रकाध्यण्डाम्लचाङ्गेरी-तिल-वदरकुलत्थ-माषाणामेवंविधानामन्येषां चोष्णवीर्य्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कारयेत्। तेन कषायेण तेषामेव च कल्केन सुरा-सौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिमण्डारनालकट्वरप्रतिविनीतेन तैलपात्रं विपाचयेत्। तेन सुखोष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितं सततमभ्यज्यात्, तस्य शीतज्वरः प्रशाम्यति। एतैरेव-चौषधैः श्लक्ष्णपिष्टैः सुखोष्णैः प्रदेहं कारयेत्। एतैरेव च शृतं सुखोष्णं सलिलमवगाहार्थं परिषेकार्थञ्च प्रयुञ्जीत शीत-ज्वरप्रशमार्थमिति॥ १६५॥

इति शीतज्वरे अगुर्व्वादि तैलादि।

भवन्ति चात्र।

त्रयोदशविधः स्वेदः स्वेदध्याये निदर्शितः।
मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः॥ १६६॥
सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम्।
शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपाश्चागुरुजा घनाः॥ १६७॥
चारूपचितगात्राश्च तरुण्यो यौवनोष्मणा।
आश्लेषाक्रमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरं ज्वरम्॥ १६८॥
स्वेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च।
शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात्॥ १६९॥
निरामे वातजे चैव पुराणे क्षयजे ज्वरे।
लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्तमुपाचरेत्॥ १७०॥
विक्षिप्यामाशयोष्माणं यस्मान्नत्वा रसं नृणाम्।
ज्वरं कुर्व्वन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निबलं ततः॥
यथाप्रज्वलितो वह्निः स्थाल्यामिन्धनवानपि।
न पचत्योदनं सम्यगनिलप्रेरितो बहिः॥
पक्तिस्थानात् तदा दोषैरुष्मा क्षिप्तो बहिर्नृणाम्।
न पचत्यभ्यवहृतं कृच्छ्रात् पचति वा लघु॥
अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः।
सप्ताहेन हि पच्यन्ते सर्व्वधातुगता मलाः॥ १७१॥
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि।
उदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरश्नन् गुरु विशेषतः॥
मुच्यते सहसा प्राणैश्चिरं क्लिश्यति वा नरः।
एतस्मात् कारणाद्विद्वान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरे॥

नाति गुर्व्वीति वा स्निग्धं भोजयेत् सहसा नरम् ॥ १७२ ॥
ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि क्रमम् ।
कुर्य्यान्निरनुबन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान् ॥
पाययित्वा कषायञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ।
जीर्णज्वरहरं कुर्य्यात् सर्व्वशश्चाप्युपक्रमम् ॥ १७३ ॥
श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णः कफाधिकः ।
परिपाकं न सम्प्राप्ते नापि याति मृदूष्मणाम् ॥
तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाल्पाशनादिना ।
आदशाहमुपक्रम्य कषायाद्यैरुपाचरेत् ॥ १७४ ॥
सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ।
लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्य्यं प्रति प्रति ॥ १७५ ॥
वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ।
ज्वरानुपाचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ॥
संसृष्टान् सन्निपतितान् बुद्ध्वा तरतमैः समैः ।
ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ॥
वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ।
कफस्थानानुपूर्व्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ १७६ ॥
सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥
रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ॥ १७७ ॥
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ।
शाखानुसारी तस्याशु मुञ्चेद्वाह्वोः क्रमात् सिराम् ॥ १७८ ॥

वीसर्पेणाभिघातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ।
तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ॥ १७९ ॥
दौर्ब्बल्याद्देहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्त्तते ।
बल्यैः संवृंहणैस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ॥ १८० ॥
कर्म्म साधारणं जह्यात् तृतीयकचतुर्थकौ ।
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥
वातप्रधानं सर्पिर्भिर्वस्तिभिः सानुवासनैः ।
स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ १८१ ॥
विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ।
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ १८२ ॥
वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ।
कषायोष्णञ्च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ १८३ ॥
योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ।
प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ते ॥ १८४ ॥
सुरा समण्डा पानार्थे भक्ष्यार्थे चरणायुधाः ।
तित्तिरिश्च मयूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ १८५ ॥
पिवेद्वा षट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ।
त्रिफलायाः कषायं वा गुडूच्या रसमेव वा ॥ १८६ ॥
नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥
पिवेज्ज्वरागमे युक्त्या स्निग्धस्विन्नोपपादितः ॥ १८७ ॥
सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा च्छर्दयेत् पुनः ।
उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ॥ १८८ ॥
सान्नं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा वा तदहः स्वपेत् ।

आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ॥ १८९ ॥
पयसा वृषदंशस्य शकृद्वेगागमे पिबेत् ।
वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ॥ १९० ॥
पिप्पल्यास्त्रिफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ।
पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ॥ १९१ ॥
लसुनस्य सतैलस्य प्रागभक्तमुपसेवनम् ।
मेध्यानामुष्णवीर्य्याणामामिषाणाञ्च भक्षणम् ॥ १९२ ॥
व्याघ्री वसा हिङ्गुसमा नस्तं कार्य्यं ससैन्धवा ।
पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ॥ १९३ ॥
सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलं समनःशिलम् ।
नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ॥ १९४ ॥
पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्टं हरीतकी ।
सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १९५ ॥
ये धूमा धूपनं यच्च नावनञ्चाञ्जनञ्च यत् ।
मनोविकारे निर्दिष्टं कार्य्यं तद्विषमज्वरे ॥ १९६ ॥
मणीनामौषधीनाञ्च मङ्गल्यानां विषस्य च ।
धारणादगदानाञ्च सेवनान्न भवेज्ज्वरः ॥ १९७ ॥
सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ।
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥
विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्व्वानपोहति ॥
ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ।
गङ्गां मरुद्गणांश्चेष्टान् पूजयन् जयति ज्वरान् ॥

भक्त्या मातुः पितुश्चैव गुरूणां पूजनेन च।
ब्रह्मचर्य्येण तपसा सत्येन नियमेन च॥
जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च।
ज्वराद्विमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च॥ १९८॥
ज्वरे रसस्थे वमनमुपवासञ्च कारयेत्।
सेकप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च॥
विरेचनं सोपवासं मांसमेदःस्थिते हितम्।
अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः॥ १९९॥
शापाभिचाराद् भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः।
दैवव्यपाश्रयं तत्र सर्व्वमौषधमिष्यते॥ २००॥
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः।
रक्तावसेकैर्मद्यैश्च सात्म्यैर्मांसरसौदनैः॥
पानाद्वा मद्यसात्म्यानां मदिरारसभोजनैः।
क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सया॥ २०१॥
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च।
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः॥
काम्यैरर्थैर्मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः।
सद्वाक्यैश्च शमं यान्ति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः॥
कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः।
याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुत्थितः॥ २०२॥
ज्वरस्य वेगं कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्य्यते तु यः।
तस्येष्टैस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम्॥ २०३॥
ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजन् वमन् विचेष्टते।

श्वसन् विवर्णः खिन्नाङ्गो वेपते शीयते मुहुः॥
प्रलपत्यपगमस्त्वोष्णः शीताङ्गश्च भवत्यपि।
विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते॥
सदोषशब्दञ्च शकृद् द्रवं सृजति वेगवत्।
लिङ्गान्येतानि जानीयाज्ज्वरमोक्षे विचक्षणः॥
बहुदोषस्य बलवान् प्रायेणाभिनवोज्वरः।
स क्रियादोषपक्वत्या चेद्विमुञ्चति सुदारुणम्॥ २०४॥
कृत्वा दोषवशाद्वेगं क्रमादुपरमन्ति ये।
तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम्॥ २०५॥
विगतक्लमसन्तापमव्यथं विमलेन्द्रियम्।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम्॥ २०६॥
सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरूणि च।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धानि च वर्ज्जयेत्॥
व्यवायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च।
तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च॥ २०७॥
व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत्॥
असञ्जातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते।
वर्ज्यमेतन्नरस्तस्य पुनरावर्त्तते ज्वरः॥ २०८॥
दुर्हृतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्त्तते।
स्वल्पेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्त्तते पुनः॥ २०९॥
चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्ब्बलं दीनचेतसम्।
अचिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः॥ २१०॥
अथवा विपरीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः।

यान्ति ज्वरमकुर्व्वन्तस्ते तथाप्यपकुर्व्वते ॥
दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नान्नकामताम्।
कण्डूरुत्कोठपिड़काः कुर्व्वन्त्यग्निञ्च ते मृदुम् ॥
एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्त्तन्ते पुनर्गताः।
अनिर्घातेन दोषाणामल्पैरप्यहितैर्नृणाम् ॥ २११ ॥
निवृत्तेऽपि ज्वरे यस्मादयथावस्थं यथाबलम्।
यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥
मृदुभिः शोधनैः शुद्धिर्यापना वस्तयो हिताः।
हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानधूपनान्यञ्जनानि च।
हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिक्तघृतानि च ॥ २१२ ॥
गुर्व्वभिष्यन्द्यसात्म्यानां भोजनात् पुनरागते।
लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्य्यश्च पूर्व्ववत् ॥ २१३ ॥
किराततिक्तकं तिक्ता मुस्तं पर्पटकोऽमृता।
घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्त्तकं ज्वरम् ॥ २१४ ॥
तत्तां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः।
ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्य्यात् तत्तत् चिकित्सितम् ॥२१५॥
रोगराट् सर्व्वभूतानामन्तकृद्दारुणो ज्वरः।
तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमे भिषक् ॥ २१६ ॥

तत्र श्लोकः।

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम्।
आत्रेयेणाग्निवेशाय भूतानां हितमिच्छता ॥ २१७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
ज्वरचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विहरन्तं यतात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्म्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्च्चसम् ॥
भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।
वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ २ ॥

गुरुरुवाच ।

महागदं महावेगमग्निवच्छीघ्रकारि च ।
हेतुलक्षणवच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ३ ॥
तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लञ्च कटूनि लवणानि च ।
घर्म्मश्चान्नविदाहश्च हेतुः पूर्व्वं निदर्शितः ॥ ४ ॥
तैर्हेतुभिः समुत्क्लिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।
तद्योनित्वात् प्रपन्नञ्च वर्द्धते तत् प्रदूषयत् ॥
तस्योष्मणा द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते ।
स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥
संयोगाद् दूषणात् तत् तु सामान्याद्गन्धवर्णयोः ।
रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ५ ॥
प्लीहानञ्च यकृच्चापि तदधिष्ठाय वर्त्तते ।
स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ ६ ॥
सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।

श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रुक्षञ्च वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ७ ॥
एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यत् त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ ८ ॥
गतिरूर्द्धमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
ऊर्द्धा सप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥
सप्त छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः साध्यमूर्द्धगम् ।
याप्यन्त्वधोगं मार्गौ तु द्वावसाध्यं प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥
छिद्रेभ्य एभ्यः सर्व्वेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
वर्त्तते तामसङ्ख्यायां गतिं तस्याहुरान्तिकीम् ॥ १० ॥
यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्त्तते ।
तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥
संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् ।
यच्चापुत्रपद्रवैः सर्व्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥
हारिद्रनीलहरिततास्रैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।
क्षीणस्य कासमानस्य यद्वा तच्च न सिध्यति ॥ ११ ॥
यद्द्विदोषानुगं यद्वा शान्तं भूयः प्रवर्त्तते ।
मार्गान्मार्गं चरेद् यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥ १२ ॥
एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णमुष्णरूक्षञ्च रक्तपित्तस्य कारणम् ।
अधोगस्योत्तरं प्रायः पूर्व्वं स्यादूर्द्ध्वगस्य तु ॥ १४ ॥
ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्त्तते ॥ १५ ॥
अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्नतः ।
तद्दोषदुष्टमुत्क्लिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥
गलग्रहं पूतिनस्यं मूर्च्छायमरुचिं ज्वरम् ।
गुल्मं प्लीहानमानाहं किलासं मूत्रकृच्छ्रताम् ॥
कुष्ठान्यर्शांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।
बुद्धीन्द्रियोपरोधञ्च कुर्य्यात् स्तम्भितमादितः ॥
तस्मादुपेक्ष्यं बलिनां बलदोषविचारिणा ।
रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृत्तं सिद्धिमिच्छता ॥ १६ ॥
प्रायेण हि समुत्क्लिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।
वृद्धिं प्रयाति पित्तासृक् तस्मात्तल्लङ्घ्यमादितः ॥
मार्गौ दोषानुबन्धञ्च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥
ह्रीवेरचन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् ।
केवलं शृतशीतं वा दद्यात् तोयं पिपासवे ॥ १८ ॥
ऊर्द्ध्वगे तर्पणं पूर्व्वं पेयां पूर्व्वमधोगते ।
कालसात्म्यानुबन्धज्ञो दद्यात् प्रकृतिकल्पवित् ॥ १९ ॥
जलं खर्ज्जूरमृद्वीकामधूकैः सपरूषकैः ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थे सशर्करम् ॥
तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।

ऊर्द्धगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥
मन्दाग्नेरम्लसात्म्याय तत् साम्लमपि कल्पयेत् ।
दाड़िमामलकैर्विद्वानम्लार्थञ्चानुदापयेत् ॥ २० ॥
शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रसातिकाः ।
श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥
मुद्गा मसूराश्चणकाः समकुष्टाढ़कीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥
पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ।
किराततिक्तकं शाकं गराडीरं सकठिल्लकम् ॥
कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्य्याश्चाथ शाल्मलेः ।
अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥
शाकार्थं शाकसात्म्यानां तत्प्रस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
स्विन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥
पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्त्तकान् ।
शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छकान् ॥
रक्तपित्ते हितान् विद्यादूमांसंस्तेषां प्रयोजयेत् ।
ईषदम्लाननम्लान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥
कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ॥ २१ ॥
रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुका ।
जले साध्या रसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥
चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तद्वत् सनागरे ।
किराततिक्तकोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥

धातकीधन्वयासाम्बुविल्वानां वा रसे शृताः।
मसूरपृश्निपर्णीर्वा स्थिरा मुद्गरसेऽथवा॥
रसे हरेणुकानां वा मधुते सबलारसे।
सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा सुराः पृथक् पृथक्॥
इत्युक्ता रक्तपित्तघ्नाः शीताः समधुशर्कराः।
यवाग्वः कल्पना चैषां कार्य्या मांसरसेष्वपि॥ २२॥
शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम्।
वातोल्बणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः॥
मयूरः प्लक्षनिर्यूहे न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः।
रसे बिसोत्पलादीनां वर्त्तकक्रकरौ हितौ॥ २३॥
तृष्यते तिक्तकैः साद्धं तृष्णाघ्नं वा फलोदकम्।
सिद्धं विदारिगन्धाद्यैरथवाशृतशीतलम्॥ २४॥
ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च।
जलं पिपासवे दद्याद्बहुशो वाल्पशोऽपि वा॥ २५॥
निदानं रक्तपित्तस्य यत् किञ्चित् संप्रकाशितम्।
जीवितारोग्यकामैस्तन्न सेव्यं रक्तपित्तिभिः॥
इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तनुत्॥ २६॥
वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्य्यं बलवताञ्च यत्॥
अक्षीणबलमांसस्य यस्य सन्तर्पणोत्थितम्।
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः॥
काले संशोधनार्हस्य तद्धरेन्निरुपद्रवम्।
विरेचनेनोर्द्ध्वभागमधोगं वमनेन च॥ २७॥
त्रिवृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य वा।

वायमाणां गवाच्या वा मूलमामलकानि वा ॥
विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ २८ ॥
वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोगे रक्तपित्ते तु वमनं परमुच्यते ॥ २९ ॥
ऊर्द्धगे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिक्रमोहितः ।
अधोगमे यवाग्वादिर्न चेत् स्यान्मारुतो बली ॥ ३० ॥
बलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकर्षितम् ।
ज्वलनादित्यसन्तप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रूक्षाल्पप्रमिताशिनम् ।
अवम्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्रक्तपित्तिनम् ॥
शोषेण सानुबन्धं वा तस्य संशमनी क्रिया ।
शस्यते रक्तपित्तस्य परन्त्वातः प्रवक्ष्यते ॥ ३१ ॥
अटरूषकमृद्वीकापथ्याक्वाथः सशर्करः ।
मधुमिश्रः श्वासकासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ३२ ॥
अटरूषकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाञ्जने ।
विनीय लोध्रं क्षौद्रञ्च रक्तपित्तहरं पिवेत् ॥ ३३ ॥
पद्मकं पद्मकिञ्जल्कं दूर्व्वां वास्तुकमुत्पलम् ।
नागपुष्पञ्च लोध्रञ्च तेनैव विधिना पिवेत् ॥ ३४ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे ।
यवासभृङ्गराजसोर्मूलं वा गोशकृद्रसे ॥

विनीय रक्तपित्तघ्नं पेयं स्यात् तण्डुलाम्बुना ।
युक्तं वा मधुसर्पिर्भ्यां लिह्याद् गोऽश्वशकृद्रसम् ॥ ३५ ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्याद्वा रक्तपित्तनुत् ॥
शृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तखर्जूरयोरपि ।
लिह्याच्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ३६ ॥
रक्तं लिह्यादजान्वजानां मधुना मृगपक्षिणाम् ।
मक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात् पारावतं शकृत् ॥ ३७ ॥

उशीरकालीयकलोध्रपद्मप्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खगैरिकाः ।
पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकाः सशर्करास्तण्डुलधावनाप्लुताः ॥
रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहञ्च पीताः शमयन्ति सद्यः ।
किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ॥
ह्रीवेरमूलानि पटोलपत्रं दुरालभा पर्पटका मृणालम् ।
धनञ्जयोडुम्बरवत्सकत्वङ्न्यग्रोधशालेययवासकत्वक् ॥
तुगा लता केशरतण्डुलीयं सशारिवं मोचरसः समङ्गा ।
पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥
निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा कल्कीकृता वा मृदिताः शृता वा
एते समस्ता गणशः पृथग्वा रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्णम् ॥३८॥
मुद्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।
बलाजले पर्य्युषिताः कषाया रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्णम् ॥३९॥
वैदूर्य्यमुक्तामणिगैरिकाणां मृच्छङ्खहेमामलकोदकानाम् ।
मधूदकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥४०॥
उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां पक्कस्य लोष्टस्य च यः प्रसादः ।

सशर्करः चौद्रयुतः सुशीतो रक्तातियोगप्रशमाय पेयः ॥ ४१ ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनलोध्रशारिवामधूकमुस्ताभयधातकीजलम् ।
समृत्प्रसादं सह यष्टिकाम्बुना सशर्करं रक्तनिवर्हणं परम् ॥४२
कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तैर्दीप्तेऽनले श्लेष्मणि निर्ज्जिते च ।
यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्य्यम् ॥
छागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
सशर्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥
द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।
सजीवकं सर्षभकं ससर्पिः पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥४३॥
शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा शृतं पयो वाप्यथ पर्णिनीभिः ।
रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु यन्मूत्रमार्गात् सरुजं प्रयाति ॥४४
विशेषतो विट्पथसंप्रवृत्ते पयोहितं मोचरसेन सिद्धम् ।
वटावरोहैर्वटशुङ्गकैर्वा ह्रीवेरनीलोत्पलनागरैर्वा ॥ ४५ ॥
कषाययोगान् पयसा पुरा वा पीत्वानुचाद्यात् पयसैव शालीन् ।
कषाययोगैरथवा विपक्कमेतैः पिवेत् सर्पिरतिस्रवे च ॥ ४६ ॥
वासां सशाखां सफलां समूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत् सचौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥४७

इति वासाघृतम् ।

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं तस्यैव कल्केन मधुद्रुमेण ।
लिह्याद्घृतं वत्सककल्कसिद्धं तद्वत् समङ्गोत्पललोध्रसिद्धम् ॥४८
स्यात् त्रायमाणा विधिरेष एव सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।
सर्पींषि पित्तज्वरनाशनानि सर्व्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥४९
अभ्यङ्गयोगाः परिषेचनानि सेकावगाहाः शयनानि वेश्म ।

शीतो विधिर्वस्तिविधानमग्र्यं पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दृष्टम् ॥
तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्य्यं कालञ्च मात्राञ्च पुरा समीक्ष्य ।
सर्पिर्गुड़ा ये च हिताः क्षतेभ्य स्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥५०
कफानुबन्धे रुधिरे सपित्ते कण्ठागमे स्यादुग्रथिते प्रयोगः ।
युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥
मृणालपद्मोत्पलकेशराणां तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।
तथा मधूकस्य तथाशनस्य क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥५१॥
शतावरीदाड़िमतिन्तिड़ीकं काकोलीमेदे मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन ॥
कासज्वरानाहविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्यात् ॥
यत् पञ्चमूलैरथ पञ्चभिर्वा सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥ ५२ ॥

इति शतमूलादिघृतम् ।

कषाययोगा य इहोपदिष्टा स्ते चावपीड़े भिषजा प्रयोज्याः ।
घ्राणात् प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं यदा भवेन्निःसृतदुष्टदोषम् ॥
रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीड़बन्धे दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।
रक्तं सपूयं कुणपश्च गन्धः स्याद्घ्राणनाशः क्रिमयश्च दुष्टाः ॥५३
नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं सचन्दनं स्यात् तु सिताजलेन ।
नस्यं तथाम्रास्थिरसः समङ्गः सधातकीमोचरसः सलोध्रः ॥
द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्व्वास्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं नस्यं तथा दाड़िमपुष्पतोयम् ॥
पियालतैलं मधुकं पयश्च सिद्धं घृतं माहिषमाजकं वा ।
आम्रास्थिपूर्व्वैः पयसा च नस्यं सशारिवैःस्यात् कमलोत्पलैश्च ॥५४
भद्रश्रियं लोहितचन्दनञ्च प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।

उशीरवानीरजलं मृणालं सहस्रवीर्य्या मधुकं पयस्या ॥
शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रामूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुचन्दनं शैवलमप्यनन्ता कालानुसार्य्या तृणमूलमृद्धिः ॥
मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।
उदुम्बराश्वत्थमधूकलोध्राः कषायवन्तः शिशिराश्च सर्व्वे ॥
प्रदेहकल्पे परिषेचने च तथावगाहे घृततैलसिद्धौ । [ ५५ ॥
रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन् भद्रश्रियादीनि भिषक् प्रदद्यात्
धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं वनञ्च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्य्यमुक्तामणिभाजनानां स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥
पुष्पाणि पत्राणि च वारिजानां क्षौमञ्च शीतं कदलीदलञ्च ।
प्रच्छादनार्थं शयनासनानां पद्मोत्पलानाञ्च दलाः प्रशस्ताः ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरूषितानां स्पर्शाः प्रियाणाञ्च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः पद्मोत्पलानाञ्च कलापवाताः ॥
सरिद्ध्रदानां हिमवद्दरीणां चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्व्वाः कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ॥५६

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्य्यक्रमश्चैव ॥
पानान्नमिष्टमेव च वर्ज्ज्यं संशोधनञ्च शमनञ्च ।
गुरुरुक्तवान् यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥ ५७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
रक्तपित्तचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

## पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्याम इतिह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सर्व्वप्रजानां पितृवच्छरण्यः पुनर्व्वसुर्भूतभविष्यदीशः ।
चिकित्सितं गुल्मनिवर्हणार्थं प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥२॥
विट्श्लेष्मपित्तादिपरिस्रवाद्वा तैरेव वृद्धैरतिपीड़नाद्वा ।
वेगैरुदीर्णैर्विहतैरधो वा वाह्याभिघातैरतिपीड़नैर्वा ॥
रुक्षान्नपानैरतिसेवितैर्वा शोकेन मिथ्याप्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥३॥
कफञ्च पित्तञ्च स दुष्टवायुरुद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥ ४ ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वाद्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥५
वस्तौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥६
रुक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ७ ॥
यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रुक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥८

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥९
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥१०
शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥११॥
स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥१२
निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥१३
महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥१४
ऋतावनाहारतया भयेन विरूक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रिया रक्तभवोऽभ्युपैति ॥१५॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥१६

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥ १७ ॥
रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविण्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।

भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ १८ ॥
स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ।
पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ १९ ॥
दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्च्चसोः ।
वृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥
पुनःपुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २० ॥
कफवाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव च ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥
यथोल्वणस्य दोषस्य तत्र कार्य्यं भिषग्जितम् ।
आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २१ ॥
वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचिं यदि ।
हृल्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत् तु तम् ॥ २२ ॥
शूलानाहविबन्धेषु गुल्मे वातकफोल्वणे ।
वर्त्तयो गुड़िकाश्चूर्णं कफवातहरं हितम् ॥ २३ ॥
पित्तं वा यदि संसृष्टं सन्तापं वातगुल्मिनः ।
कुर्य्याद्विरेच्यः स भवेत् सस्नेहैरानुलोमिकैः ॥ २४ ॥
गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यगभिषग्जिते ।
न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽत्रसेकात् प्रशाम्यति ॥ २५ ॥
स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ।
रूक्षोष्णेन तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ २६ ॥
पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पक्वाशयस्थितम् ।
कालविन्निर्हरेत् सद्यः सतिक्तैः क्षीरबस्तिभिः ॥

पयसा वा सुखोष्णेन सतिक्तेन विरेचयेत् ।
भिषगग्निबलापेक्षी सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥ २७ ॥
तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवे ।
गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥
छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ॥२८॥
हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
समाश्वस्तं सशेषार्त्तिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ २९ ॥
रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषग्जितम् ॥ ३० ॥
गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसान्तराश्रयः ।
अविवर्णः स्थिरः स्निग्धो ह्यपक्वो गुल्म उच्यते ॥ ३१ ॥
दाहशूलार्त्तिसंक्षोभस्वप्ननाशारुचिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३२ ॥
विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्त्वङ्ग समुन्नते ।
श्यावे सरक्तपर्य्यन्ते संस्पर्शे वस्तिसन्निभे ॥
निपीडितोन्नते स्तब्धे सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपक्वं गुल्ममादिशेत् ॥
तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
वैद्यानां कृतयोग्यानां व्यधशोधनरोपणे ॥ ३३ ॥
अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हृत्क्रोडशूनतान्तःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ३४ ॥
पक्वः स्रोतांसि संक्लेद्य व्रजत्यूर्द्धमधोऽपि च ।

स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।
तत ऊर्द्ध्वं हितं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥
शुद्धस्य तिक्तं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।
अन्तर्विद्रधिवच्चात्र कार्य्ये शोधनरोपणे ॥ ३५ ॥
शीतलैर्गुरुभिः स्निग्धैर्गुल्मे जाते कफात्मके ।
अवम्यस्याल्पकायाग्नेः कुर्य्याल्लङ्घनमादितः ॥ ३६ ॥
मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ ३७ ॥
उष्णैरेवोपचर्य्यश्च कृते वमनलङ्घने ।
योज्यश्चाहारसंसर्गो भेषजैः कटुतिक्तकैः ॥ ३८ ॥
सानाहं सविबन्धञ्च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ।
दृष्ट्वादौ स्वेदयेद्युक्त्या स्विन्नञ्च विलयेद्भिषक् ॥ ३९ ॥
लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रधुक्षिते ।
कफगुल्मी पिबेत् काले सक्षारकटुकं घृतम् ॥ ४० ॥
स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ।
सस्नेहैर्वस्तिभिर्वापि शोधयेद्दाशमूलकैः ॥ ४१ ॥
वृद्धेऽग्नावनिलेऽमूढे ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ।
गुड़िकाचूर्णनिर्य्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ॥ ४२ ॥
कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
जयेत् कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्म्मभिः ॥ ४३ ॥
दोषप्रकृतिगुल्मांस्तु योगं बुद्ध्वा कफोल्वणे ।
बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ॥

एकान्तरं द्व्यन्तरं वा त्र्यहं विश्राम्य वा पुनः।
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षयणकोविदः॥
श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसक्षीरघृताशिनः।
छित्त्वा छित्त्वाशयात् क्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यधः॥ ४४ ॥
मन्देऽग्नावरुचौ सात्मैर्मद्यैः सस्नेहमश्नताम्।
प्रयोज्याश्चासवारिष्टा मध्यमरिष्टाः कफगुल्मिनाम्॥ ४५ ॥
लङ्घनोल्लेखनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः।
वस्तिभिर्गुडिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि॥
श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति।
तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्हितः॥ ४६ ॥
औष्ण्यात् तैक्ष्ण्याच्च शमयेदग्निर्गुल्मे कफानिलौ।
तयोः शमाच्च सङ्घातो गुल्मस्य विनिवर्त्तते॥ ४७ ॥
दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम्।
क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम्॥ ४८ ॥
व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः।
सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिबर्हणान्॥ ४९ ॥
त्र्यूषणत्रिफलाधान्यविडङ्गचव्यचित्रकैः।
कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत्॥ ५० ॥

इति त्र्यूषणादिघृतम्।

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पाञ्चमूलिकः।
द्विपञ्चमूलिको वापि तद्घृतं गुल्मनुत् परम्॥ ५१ ॥

इति त्र्यूषणादिघृतमपरम्।

प्रसन्नया वा क्षीरोत्थं सुरया दाड़िमेन वा।
दध्नः सरेण वा काय्यं घृतं मारुतगुल्मनुत् ॥ ५२ ॥
हिङ्गुसौवर्च्चलव्योषगुड़दाड़िमदीप्यकैः।
पुष्कराजाजीधन्याकवेतसक्षारचित्रकैः ॥
शठीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम्।
शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ५३ ॥
इति हिङ्गुसौवर्च्चलाद्यं घृतम्।
त्र्यूषणाव्योषवृश्चीरचव्यचित्रकसैन्धवैः।
साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीरकोलमूलकदाड़िमैः।
रसैश्च वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान्।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ५४ ॥
इति त्र्यूषणाद्यं घृतम्।
पिप्पल्याः पिचुरध्यर्द्धो दाड़िमाद्द्विपलं पलम्।
धान्यात् प्रस्थं घृतात् शुण्ठ्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति।
योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरम् ॥ ५५ ॥
इति पिप्पल्याद्यं घृतम्।
घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्त्तिताः।
ते चूर्णयोगा वर्त्तास्ताः कषायास्ते च गुल्मिनाम् ॥ ५६ ॥
कोलदाड़िमघर्म्माम्बुसुरामण्डाम्लकाञ्जिकैः।
शूलानाहनुदः पेया वीजपूररसेन वा ॥ ५७ ॥

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितानि रसेन वा ।
कुर्य्याद्वर्त्तीः सगुड़िका गुल्मानाहार्त्तिशान्तये ॥ ५८ ॥
हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हवुषामभयां शटीम् ।
अजमोदाजगन्धे च तिन्तिड़ीकाम्लवेतसौ ॥
दाड़िमं पुष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं वचाम् ।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमनुपानेष्वनत्ययम् ।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥
पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥
ग्रहण्यर्शोविकारेषु प्लीह्नि पाण्ड्वामयेऽरुचौ ।
उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन च ।
बहुशो गुड़िकाः कार्य्याः कार्म्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥५९॥

इति हिङ्ग्वादिचूर्णं गुड़िका च ।

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाड़िमं विड़सैन्धवे ।
सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ६० ॥
शटीपुष्करहिङ्ग्वम्लवेतसक्षारचित्रकान् ।
धान्यकञ्च यमानीञ्च विड़ङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥
सचव्यपिप्पलीमूलामजगन्धां सदाड़िमाम् ।
अजाजीञ्चाजमोदाञ्च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मधुशुक्तेन वा पुनः ।
भावितं गुड़िकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसम्मिताम् ॥

गुल्मं प्लीहानमानाहं श्वासं कासमरोचकम् ।
हिक्कां हृद्रोगमर्शांसि विविधां शिरसो रुजाम् ॥
पाण्डामयं कफोत्क्लेशं सर्व्वजाञ्च प्रवाहिकाम् ।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलञ्च गुड़िकैषा व्यपोहति ॥ ६१ ॥
नागराद्धपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
तिलस्यैकं गुड़पलं चीरेणोष्णेन ना पिवेत् ॥
वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ ६२ ॥
पिवेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिवेन्नरः ।
श्लेष्मण्यनुबले पूर्व्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥ ६३ ॥
साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।
चीरोदकेऽष्टगुणिते चीरशेषञ्च ना पिवेत् ॥
वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधिं शोथं साधयत्याशु तत् पयः ॥ ६४ ॥

इति लशुनचीरम् ।

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजं ।
गुल्मं जठरमानाहपीतमेकत्र साधयेत् ॥ ६५ ॥

इति तैलपञ्चकम् ।

पञ्चमूलीकषायेण सचीरेण शिलाजतु ।
पिवेत् तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

वाद्यं यूषेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्त्ताद्वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ ६७ ॥

शूलानाहविबन्धार्त्तं स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।
स्वेदैः स्वेदविधावुक्तैर्नाड़ीप्रस्तरसङ्करैः ॥ ६८ ॥
वस्तिकर्म्म परं विद्यात् गल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥
तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥
गुल्मघ्ना विविधा दृष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु वस्तयः ॥ ६९ ॥

इति वस्तिक्रिया ।

गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ।
तानि मारुतजे गुल्मे पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
प्रयुक्तान्याशु सिद्धन्ति तैलं ह्यनिलजित् परम् ॥ ७० ॥
नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्व्वोक्तं घृतमेव च ।
समलाय प्रदेयं स्याच्छोधनं वातगुल्मिने ॥
नीलिनी त्रिवृता दन्ती पथ्या कम्पिल्लकैः सह ।
शोधनार्थं घृतं देयं सविड़क्षारनागरम् ॥ ७१ ॥
नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ।
पचेद्विड़ङ्गं व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलाढ़के ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥
ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ।
जीर्णे सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ॥
गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्वामयज्वरान् ।
श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ७२ ॥

इति नीलिन्याद्यं घृतम् ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्रौञ्चवर्त्तकाः।
शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मभिषग्जितम्॥
हितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम्।
समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम्॥ ७३॥
मन्देऽग्नौ वर्द्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति।
तस्मान्ना नातिसौहित्यं कुर्य्यान्नातिविलङ्घनम्॥ ७४॥
सर्व्वेव गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते।
या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरूक्षिते॥ ७५॥
भिषगात्ययिकं बुद्धा पित्तगुल्ममुपाचरेत्।
वैरेचनिकसिद्धेन पयसा सर्पिषापि वा॥ ७६॥
रोहिणीकटुकानिम्बमधुकत्रिफलात्वचः।
कर्षांशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले॥
द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि।
शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुःपलम्॥
पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः।
ज्वरस्तृष्णा च शूलञ्च भ्रमो मूर्च्छारुचिस्तथा॥ ७७॥
इति रोहिण्याद्यं घृतम्।
जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः॥
रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा।
कल्कैस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः॥
रसस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च।
पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्॥

पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद् घृतोत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

रसेनामलकेचूर्णां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
पथ्यापादं पिबेत् सर्पिस्तत् सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ ७९ ॥

इत्यामलकाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधूकं खर्ज्जूरीं विदारीं सशतावरीम् ।
परूषकाणि त्रिफलां साधयेत् पलसम्मिताम् ॥
जलाढ़के पादशेषं रसमामलकस्य च ।
घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥
साधयेत् तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।
प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्व्वपित्तविकारनुत् ॥ ८० ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

वृषं समूलमापोथ्य पचेदष्टगुणेऽम्भसि ।
शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥ ८१ ॥

इति वासाघृतम् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥
पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ८२ ॥
द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुड़ं पिबेत् ।

लिह्यात् कम्पिल्लकं वापि विरेकार्थं मधुद्रवम् ॥ ८३ ॥
दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।
चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ ८४ ॥
ये च पित्तज्वरार्त्तानां सतिक्ताः क्षीरबस्तयः ।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ ८५ ॥
शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याजौ पयसी घृतम् ।
खर्ज्जूरामलकं द्राक्षां दाड़िमं सपरूषकम् ॥
आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
बलाविदारीगन्धाद्यैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥
आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।
यवागूभिः खड़ैर्यूषैः सन्धुक्ष्योऽग्निर्विलङ्घिते ॥ ८६ ॥
शमप्रकोपौ दोषाणां सर्व्वेषामग्निसंश्रितौ ।
तस्मादग्निं सदा रक्षेन्निदानानि च वर्ज्जयेत् ॥ ८७ ॥
वमनार्हाय वमनं प्रदद्यात् कफगुल्मिने ।
स्निग्धस्विन्नशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥
परिवेष्ट्य प्रदीप्तांस्तु बल्वजानथवा कुशान् ।
भिषक् कुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥
स गृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।
वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा भिन्द्याद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥
विमार्गजं यदा पश्येत् यथालाभं प्रपीड़येत् ।
मृद्गीयाद् गुल्ममेवैकं न त्वन्त्र हृदयं स्पृशेत् ॥ ८८ ॥
तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ ८९ ॥

सव्योषक्षारलवणं दशमूलीशृतं घृतम् ।
कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविड़दाड़िमम् ॥ ६० ॥
इति दशमूलीघृतम् ।

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढ़के ॥
पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचाम् ।
विड़ङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विड़ं शटीम् ॥
चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् ।
प्रस्थञ्च पयसो दत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
एतद् भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
प्लीहपाण्डामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ६१ ॥
इति भल्लातकाद्यं घृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
क्षीरप्रस्थं न तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ ६२ ॥
इति पञ्चकोलघृतम् ।

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।
जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम् ॥
सर्पिरेरण्डतैलञ्च क्षीरञ्चैकत्र साधयेत् ।
स सिद्धो मिश्रकस्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥
कफवातविबन्धेषु कुष्ठप्लीहोदरेषु च ।
प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूलेषु चाधिकम् ॥ ६३ ॥
इति मिश्रकः स्नेहः ।

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं संमनं नीलिनीघृतम् ।
द्विगुणं तद्विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥ ९४ ॥
सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ।
कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥ ९५ ॥
जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥
अष्टभागावशेषन्तु रसं पूतमधिक्षिपेत् ।
दन्तीसमं गुड़ं पूतं क्षिपेत् तत्राभयाश्च ताः ॥
तैलार्द्धकुड़वञ्चैव त्रिवृतायाश्चतुःपलम् ।
चूर्णितञ्चार्द्धपलिकं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥
तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।
दद्याच्चूर्णपलञ्चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥
ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयम् ॥
गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥
कुष्ठं प्लीहानमानाहमेषा हन्त्युपयोजिता ।
निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥ ९६ ॥

इति दन्तीहरीतकी ।

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरूहाः कफगुल्मिनाम् ।
अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते ॥
यच्चूर्णं गुड़िका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।
द्विगुणक्षारहिङ्ग्वम्लवेतसास्ताः कफे हिताः ॥

य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।
सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥ ९७ ॥
प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
कौलत्थो मुद्गयूषश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥
शुष्कमूलकयूषश्च बिल्वस्य तरुणस्य च ;
चिरबिल्वाङ्कुराणाञ्च यमान्याश्चित्रकस्य च ॥
वीजपूरकहिङ्ग्वम्लवेतसक्षारदाड़िमैः ।
तक्रेण तैलसर्पिर्भ्यां व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥ ९८ ॥
पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
कफगुल्मी पिवेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ ९९ ॥
यमानीचूर्णितं तक्रं विड़ेनालवणीकृतम् ।
पिवेत् सन्दीपनं वातमूत्रवर्च्चोऽनुलोमनम् ॥ १०० ॥
सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ॥
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासवम्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १०१ ॥
गृहीत्वा सज्वरश्वासं वम्यतीसारपीड़ितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १०२॥
रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात् स्निग्धविरेचनम् ॥ १०३ ॥
पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १०४ ॥
प्रभिद्यते न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ।

क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥
ताभ्यां वा भावितान् दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां लक्तकान् वा सुभावितान् ॥
अधोहरैश्चोर्द्ध्वहरैर्भावितान् वा समाक्षिकैः ।
किण्वं वा सगुड़क्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥ १०५ ॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥ १०६ ॥
वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥ १०७ ॥
प्रवर्त्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् ।
घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थे तरुणीं सुराम् ॥ १०८ ॥
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रियाः ।
कुर्य्याद्वातरुगार्त्तायाः सर्व्वा वातहरीः पुनः ॥
घृततैलावसेकांश्च तित्तिरींश्चरणायुधान् ।
सुरां समण्डां पूर्व्वञ्च पानमम्लस्य सर्पिषः ॥
प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ।
अतिप्रवृत्ते रुधिरे सतिक्तेनानुवासनम् ॥ १०९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्नेहः स्वेदः सर्पिर्वस्तिश्चूर्णानि बृंहणं गुड़िकाः ।
वमनविरेचकौ मोक्षः क्षतजस्य च वातगुल्मवताम् ॥
सर्पिः सतिक्तसिद्धं क्षीरं प्रस्रंसनं निरूहाश्च ।
रक्तस्य चावसेचनमाश्वासनं संशमनयोगाः ॥
उपनाहनं सशस्त्रं पक्वस्याभ्यन्तरप्रभिन्नस्य ।

संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥
स्नेहः स्वेदो भेदो लङ्घनमुल्लेखनं विरेकश्च ।
सर्पिर्वस्तिर्गुडिकाश्चूर्णमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्यापेऽपनीतरक्तस्य ।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः ॥
पथ्यान्नपानसेवा हेतूनां वर्ज्जनं यथास्वञ्च ।
नित्यञ्चाग्निसमाधिः स्निग्धस्य च सर्व्वकर्म्माणि ॥
हेतुर्लिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यतानुयोगाश्च ।
गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य ॥११०

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
गुल्मचिकित्सितं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

निर्म्मोहमानानुशयो निराशः पुनर्व्वसुर्ज्ञानतपोविशालः ।
कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गानुवाच मेहान् शमनञ्च तेषाम् ॥ २
आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपानं गुड़वैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्व्वम् ॥ ३ ॥
मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥
क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य वस्तौ धातून् प्रमेहान् कुरुतेऽनिलश्च ।
दोषो हि वस्तिं समुपेत्य मूत्रं सन्दूष्य मेहान् जनयेद्यथास्वम् ॥४
साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ५ ॥
कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ।
मज्जारसौजः पिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥६
जलोपमञ्चेक्षुरसोपमं वा घनं घनञ्चोपरि विप्रसन्नम् ।
शुक्लं सशुक्रं शिशिरं शनैर्वा लालेव वा वालुकया युतं वा ॥
विद्यात् प्रमेहान् कफजान् दशैतान् क्षारोपमं कालमथापि रक्तम् ।
हारिद्रमाञ्जिष्ठमथापि नीलमेतान् प्रमेहान् षड् षन्ति पैत्तान् ॥
मज्जौजसा वा वसयान्वितं वा लसीकया वा सततं विबद्धम् ।
चतुर्व्विधं मूत्रयतेऽनिलेन शेषेषु धातुष्ववकर्षितेषु ॥ ७ ॥
वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।
श्यावारुणो वातकृतः सशूलो मज्जादिसादृगुणामुपैत्यसाध्यः ॥८
स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता च शय्यासनस्वप्रसुखे रतिश्च ।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥
शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्य्यमास्ये करपाददाहः ।
भविष्यतो मेहगदस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ ९ ॥
स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः कृशस्तथैकः परिदुर्ब्बलश्च ।
संबृंहणं तत्र कृशस्य कार्य्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥ १० ॥
स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।
ऊर्द्ध्वं तथाधश्च मलेऽपनीते मेहेषु सन्तर्पणमेव कार्य्यम् ॥ ११ ॥

गुल्मः क्षयो मेहनवस्तिशूलं मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन ।
प्रमेहिणः स्युः परिबृंहणानि कार्य्याणि तत्र प्रसमीक्ष्य वह्निम् ॥ १२
संशोधनं नार्हति यः प्रमेही तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
मन्थाः कषाया यवचूर्णलेहाः प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥ १३
ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गास्तेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ।
यवौदनं रुक्षमथापि वाट्यं मद्यान् सशक्तूनपि चाप्यपूपान् ॥
मुद्गादियूषैरपि तिक्तशाकैः पुराणशाल्योदनमाददीत ।
दन्तीङ्गुदीतैलयुतं प्रमेही तथातसीसर्षपतैलयुक्तम् ॥
सषष्टिकं स्यात् तृणधान्यमन्नं यवप्रधानस्तु भजेत् प्रमेही ।

यवस्य भक्ष्यान् विविधांस्तथाद्यात्
कफप्रमेही मधुसम्प्रयुक्तान् ॥ १४ ॥
निशिस्थितानां त्रिफलाकषाये
सुरास्तर्पणाः चौद्रयुता यवानाम् ।
तान् सीधुयुक्तान् प्रपिवेत् प्रमेही
प्रायोगिकान् मेहवधार्थमेव ॥ १५ ॥
ये स्युः प्रमेहे विहिताः कषाया-
स्तैर्भावितानाञ्च पृथग्यवानाम् ।
शक्तूनपूपान् सगुड़ान् सधानान्
भक्ष्यांस्तथान्यान् विविधांश्च खादेत् ॥
खराश्वगोहंसपृषद्भृतानां
तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
देयास्तथा वेणुयवा यवानां
कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥ १६ ॥

संशोधनोल्लेखनलङ्घनानि कालप्रयुक्तानि कफप्रमेहान्।
जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकः सन्तर्पणः संशमनो विधिश्च ॥१७॥
दार्व्वीसुराह्वत्रिफलाः समुस्ताः कषायमुत्क्वाथ्य पिवेत् प्रमेही।
क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां पिवेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥ १८ ॥
हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्रं पाठाविड़ङ्गार्ज्जुनधन्वनाश्च।
उभे हरिद्रे तगरं विड़ङ्गं कदम्बशालार्ज्जुनदीप्यकाश्च ॥
दार्व्वी विड़ङ्गं खदिरो धवश्च सुराह्वकुष्ठागुरुचन्दनानि।
दार्व्वाग्निमन्थौ त्रिफला सपाठा पाठा च मूर्व्वा च तथा श्वदंष्ट्रा॥
यमान्युशीराण्यभया गुड़ूची चव्याभयाचित्रकसप्तपर्णाः।
पादैः कषायाः कफमेहिनां ते दशोपदिष्टा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥१९॥
उशीरलोध्रार्जुनचन्दनानामुशीरमुस्तामलकाभयानाम्।
पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभयापद्मकवृक्षकाणाम् ॥
लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां निम्बार्ज्जुनाम्रातनिशोत्पलानाम्।
शिरीषसर्ज्जार्ज्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥
अश्वत्थयासासनवेतसानां कटङ्कटेर्य्युत्पलमुस्तकानाम्।
पैत्तेषु मेहेषु दश प्रदिष्टाः पादैः कषाया मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ २० ॥
सर्व्वेषु मेहेषु हितौ तु पूर्व्वौ कषाययोगौ विहितास्तु सर्व्वे।
मन्थस्य पाने यवभावनायां सुभोजने पानविधौ पृथक्च ॥२१॥
सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देयानि मेहेष्वनिलात्मकेषु।
मेदः कफश्चैव कषाययोगैः स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम् ॥२२
कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि।
कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही॥
पिवेद्रसेनामलकस्य चापि कल्कीकृतान्यक्षसमानि काले।

जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमन्नं मेही रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ॥ २३ ॥
दृष्ट्वानुबन्धं पवनात् कफस्य पित्तस्य वा स्नेहविधिर्विकल्प्यः ।
तैलं कफे स्यात् स्वकषायसिद्धं पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायैः ॥२४
त्रिकण्टकाश्मान्तकसोमवल्कैर्भल्लातकैः सातिविषैः सलोध्रैः ।
पाठापटोलार्ज्जुननिम्बमुस्तैर्हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥
मञ्जिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च सर्व्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेद्घृतन्तु पैत्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥ २५ ॥
फलत्रिकं दारु निशा विशाला मुस्ता च निःक्वाथ्य निशा सकल्का ।
पिवेत् कषायं मधुसम्प्रयुक्तं सर्व्वप्रमेहेषु समुद्गतेषु ॥ २६ ॥
लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेलां मूर्व्वां विड़ङ्गं त्रिफलां यमानीम् ।
चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां किराततिक्तं कटुरोहिणीञ्च ॥
भार्गीं नतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम् ।
कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वान् नखं सपत्रं मरिचं प्लवञ्च ॥
द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे ।
रसेऽर्द्धभागं मधुनः प्रदाय पक्षं निधेयो घृतभाजनस्थः ॥
लोध्रासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं निहन्याद्द्विपलप्रयोगात् ।
पाण्डुामयार्शांस्यरुचिं ग्रहण्या दोषं किलासं विविधञ्च कुष्ठम्॥
इति लोध्रासवः ॥ २७ ॥

क्वाथः स एवाष्टपले च दन्त्या भल्लातकानाञ्च चतुःपलं स्यात् ।
सितोपलात्वष्टपला विशेषः क्षौद्रञ्च तावत् पृथगासवौ तौ ॥२८॥
सारोदकं वाथ कुशोदकं वा मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
सीधुं पिवेद्वा निगदं प्रमेही माध्वीकमग्र्यं चिरसंस्थितं वा ॥
मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।

संशोधनारिष्टकषायलेहैः सन्तर्पणोत्थान् शमयेत् प्रमेहान् ॥ २६
भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगान् शुष्कांश्च शक्तून्नभवन्ति मेहाः ।
श्वित्रञ्च कृच्छ्रं कफजञ्च कुष्ठं तथैव मुद्गामलकप्रयोगात् ॥३०॥
सन्तर्पणोत्थेषु गदेषु योगा मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
विरुक्षणार्थं कफपित्तजेषु सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥३१॥
व्यायामयोगैर्विविधैः प्रगाढ़ैरुद्वर्त्तनैः स्नानजलावसेकैः ।
सेव्यत्वगेलागुरुचन्दनाद्यैर्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥ ३२ ॥
क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
वैद्येन पूर्व्वं कफपित्तजेषु मेहेषु कार्य्याण्यपतर्पणानि ॥ ३३ ॥

या वातमेहान् प्रतिपूर्व्वमुक्ता
वातोल्वणानां विहिता क्रिया सा ।
वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितानां
कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ३४ ॥
यैर्हेतुभिर्ये प्रभवन्ति मेहा-
स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेव्याः ।
हेतोरसेवा विहिता यथैव
जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ३५ ॥
हारिद्रवर्णं रुधिरञ्च मूत्रं
विना प्रमेहस्य हि पूर्व्वरूपैः ।
यो मूत्रयेत् तं न वदेत् प्रमेहं
रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ३६ ॥
दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ।

क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकाः सुरः
सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवाः सुरः ॥ ३७ ॥
सपूर्व्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः
साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ॥
जातप्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्य उक्तः स हि वीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ ३८ ॥
प्रमेहिणां याः पिड़का मयोक्ता-
रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।
ताः शल्यविद्भिः कुशलैश्चिकित्स्याः
शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्दोषो दूष्यं मेहानां साध्यतानुरूपश्च भेदः ।
द्विविधो द्विविधं भिषगजितं तल्लक्षणं दोषः ॥
आद्या यवान्नविकृतिर्मन्था मेहापहाः कषायाश्च ।
तैलघृतलेह्ययोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥
व्यायामविधिर्विविधः स्नानानुद्वर्त्तनानि गन्धाश्च ।
मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दृष्टमेतावत् ॥ ४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
प्रमेहचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

## सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रशमनञ्च ।
शृणुग्निवेश सम्यग्विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ॥ २ ॥
विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्द्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुड़ाशिनाम् ॥
व्यवायञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ३ ॥
ततः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ।
न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ ४ ॥
स्पर्शाज्ञत्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुन्नतिः ।
कोठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्लमः ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ५ ॥

अत ऊर्द्धमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोडुम्बरमण्डलर्ष्य-जिह्व-पुण्डरीकसिध्मकाकणैककुष्ठचर्म्माख्यकिटिमविपादिकाल-सकदद्रुचर्म्मदल-पामाविस्फोट-शतारु-विचर्च्चिकानां लक्षणानुपदेक्ष्यामः ॥ ६ ॥

कृष्णारुणकपालाभं यद्रुक्षं परुषं तनु ।
कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ ७ ॥
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं लोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ ८ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ९ ॥
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १० ॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च * पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ११ ॥
श्वेतं ताम्रं तनुच यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
अलावूपुष्पवर्णञ्च तत् सिध्मं भूयसोरसि ॥ १२ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १३ ॥
इति सप्त महाकुष्ठानि ।

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।

* सदाहञ्चेति पाठान्तरम् ।